

P. F. STRAWSON

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ WITTGENSTEIN*

Το βιβλίο αυτό, γραμμένο από ένα μεγάλο φιλόσοφο, πραγματεύεται όρισμένα περίπλοκα ζητήματα που συνδέονται μεταξύ τους με περίπλοκο επίσης τρόπο. Άκόμα, το βιβλίο αυτό παρουσιάζει, το ίδιο, ένα περίπλοκο πρόβλημα: το να δοῦμε καθαρά ποιές είναι οι απόψεις του συγγραφέα πάνω στα θέματα που συζητεί και πώς συνδέονται αυτές μεταξύ τους. Η δυσκολία σε αυτό οφείλεται, κατά ένα μέρος, στη δομή και στο ύφος του βιβλίου. Ο ίδιος ο Wittgenstein, στον πρόλογό του, δίνει μιάν ακριβή περιγραφή της δομής του έργου: «Το καλύτερο που θα μπορούσα να γράψω δεν θα ξεπερνούσε ποτέ το στάδιο των φιλοσοφικών παρατηρήσεων», «Έτσι λοιπόν το βιβλίο αυτό δεν είναι παρά μονάχα ένα λεύκωμα». Όμως, μόνο μιὰ πολύ βαθιά ριζωμένη προκατάληψη ενάντια σε μιάν άγνοήση του συνηθισμένου τρόπου διατύπωσης σαν αυτή, θα μπορούσε να επιζήσει μετά από ένα προσεχτικό διάβασμα δλόκληρου του βιβλίου. Ο Wittgenstein δεν αναλύει τις σκέψεις του, τις κατατάσσει. Και το κέρδος σε δύναμη και πυκνότητα είναι μεγάλο. Θα μπορούσε ακόμα να σκεφτεί κανείς πως δεν χρειαζόταν καν να γίνει προσπάθεια για να παρουσιαστούν οι απόψεις του με μιὰ πιό συνηθισμένη μορφή. Αυτό όμως θα μπορούσε να ισχύει μόνο στην περίπτωση μιᾶς πολύ ειδικῆς άποψης για τὴ φύση τῆς φιλοσοφικῆς κατανόησης. Στη συνέχεια θα επιχειρήσω να ανιχνεύσω και να συνενώσω τὰ κύρια νήματα τῆς σκέψης του, έχοντας επίγνωση πώς, στην καλύτερη περίπτωση, τοῦτο θα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα να τὴν ἀπογυμνώσει σημαντικὰ ἀπὸ τὸν πλοῦτο και τὴ συνθετότητά της. Οι αναφορές στις παραγράφους τοῦ Μέρους I γίνονται ἀπλῶς με τὴν ἔνδειξη τοῦ ἀριθμοῦ τῆς παραγράφου (λ.χ. 500), ἐνῶ στὸ Μέρος II με τὴν ἔνδειξη τοῦ Κεφαλαίου και / ἢ τοῦ ἀριθμοῦ τῆς σελίδας (λ.χ. II. χί, σ. 251). Τὰ ἀποσπάσματα που παρατίθενται ἀπὸ τὸ κείμενο βρίσκονται μέσα σε διπλὰ εἰσαγωγικά. Ο σχολιασμός και ἡ κριτικὴ ἐναλλάσσονται με τὴν ἔκθεση.

* Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ *Mind*, τομ. LXIII (1954), σελ. 70 - 99. Όλες οι παραπομπές γίνονται στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Ludwig Wittgenstein, *Φιλοσοφικὲς Ἐρευνες*, ἀπὸ τὸν Π. Χριστοδουλίδη, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 1977. Ἡ μετάφραση δημοσιεύεται με τὴν ἄδεια τοῦ Οἴκου Basil Brackwell Publisher Ltd [ΣτΕ].

Νόημα και χρήση. Στις πρώτες τριανταεπτά, ή τριανταοκτώ, παραγράφους του Μέρους Ι, που άφοροδν τὸ νόημα, ὁ Wittgenstein προσπαθεῖ νά μᾶς κάνει νά διακρίνουμε τήν «πολλαπλότητα τῶν εἰδῶν τῶν λέξεων καί τῶν προτάσεων»(23). Ἔχουμε τήν τάση νά ἐξομοιώνουμε διαφορετικά εἶδη. Εἰδικότερα τείνουμε νά δουλεύουμε μέ βάση μιάν ὀρισμένη ἰδέα γιά τή γλώσσα, ὅτι δηλαδή ἀποτελεῖται ἀπό λέξεις πού ἡ καθεμιᾶ τους συσχετίζεται μέ κάτι πού ἡ λέξη αὐτή ἐκπροσωπεῖ — ἓνα ἀντικείμενο, τὸ νόημα (meaning) (α) τῆς λέξης (1). Αὐτή ἡ εἰκόνα, παρόλο πού ἀπό φιλοσοφική σκοπιᾶ εἶναι παραπλανητική γιά ὅλες τίς λέξεις, σέ μερικὲς ταιριάζει περισσότερο ἀπὸ ὅσο σέ ἄλλες. Αὐτή τήν εἰκόνα ἔχουμε ὑπόψη μας ὅταν σκεφτόμαστε κοινὰ ὀνόματα ὅπως 'καρέκλα' καί 'ψωμί' καί ὀνόματα προσώπων· ἀκόμα καί ἓνα ἀπλοϊκὸ κοίταγμα δείχνει πὼς ἡ εἰκόνα αὐτή δὲν ἰσχύει, λόγου χάρη, γιά τοὺς λογικοὺς συνδέσμους. Ἐπομένως, δὲν ὑπάρχει μόνο μιᾶ γενικὴ τάση νά ἐξομοιώνονται διαφορετικά μεταξύ τους εἶδη λέξεων, ἀλλὰ ὑπάρχει καί μιᾶ συγκεκριμένη κατεύθυνση πού τείνει νά πάρει ἡ ἐξομοίωση αὐτή. Ἡ γενικὴ αὐτὴ τάση μπορεῖ ἴσως νά ἐξηγηθεῖ, κατὰ ἓνα μέρος, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ λέξεις φαίνονται ἢ ἀκούγονται σὰν ὅμοιες: "Ὁμως ἀπὸ τὴν ὁμοιόμορφη ἐμφάνισή τους πάνω στὴν τυπωμένη σελίδα δὲν θά μποροῦσε ποτὲ κανένας νά μαντέψει τὴν ποικιλία τῆς λειτουργίας τους (11). Ἐπάρχουν βέβαια πιὸ σύνθετοι λόγοι γιά τὴ γενικὴ αὐτὴ τάση καθὼς ἐπίσης καί γιά τὴν ἰδιαίτερη κατεύθυνσή της. Τὸ βασικὸ σημεῖο εἶναι τὸ ἀκόλουθο: *Ἡ εἰκόνα μέ τὴν ὁποία ἔχουμε τὴν τάση νά δουλεύουμε προέρχεται οὐσιαστικά ἀπὸ τὴν περίσταση ὅπου ἡ διδασκαλία ἀπευθύνεται σὲ κάποιον ὁ ὁποῖος κατέχει ἤδη, κατὰ ἓνα μέρος, τὴν τεχνικὴ τῆς χρήσης τῆς γλώσσας*· δηλαδή, ἀπὸ τὴν περίσταση στὴν ὁποία μαθαίνει κανεὶς τὴ θέση μιᾶς λέξης πού ἀγνοεῖ, μέ ἓνα γνώριμο σὲ αὐτὸν τρόπο χρήσης τῆς γλώσσας (πρβλ. 10, 27, 30, 32). Στὴν περίσταση αὐτὴ, ἐκεῖνος πού διδάσκει μπορεῖ, κάλλιστα, νά διαλέξει νά πεῖ κάτι, ὅπως 'ἡ λέξη x σημαίνει (εἶναι τὸ ὄνομα τῆς, ἐκπροσωπεῖ τὴν, δηλώνει τὴν, κλπ.) y', ὅπου τὴ θέση τοῦ 'y' κατέχουν, π.χ., τά: 'αὐτό', 'ὁ ἀριθμὸς αὐτός', 'ἓνας ἀριθμὸς', 'αὐτὸ τὸ χρῶμα', 'τὸ χρῶμα πού. . .', ἢ ἀπλῶς ἓνα συνώνυμο, ἢ μιᾶ μετάφραση τῆς ζητούμενης λέξης. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, μολονότι ὄχι σὲ ὅλες, μπορεῖ νά συνοδεύσει τίς λέξεις αὐτὲς μέ κατάδειξη. Ἡ, μπορεῖ νά ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα, 'τί ὀνομάζεται y' ('αὐτό', 'αὐτὸ τὸ χρῶμα', 'αὐτὸ τὸ πράγμα'), προφέροντας ἀπλῶς τὴ λέξη. Αὐτὲς οἱ διαδικασίες μπορεῖ νά μᾶς δώσουν τὴν ἐντύπωση πὼς ἔχει ἐγκαθιδρυθεῖ μιᾶ μονοσήμαντη σχέση ἀνάμεσα σὲ δύο πράγματα, ἀνάμεσα δηλαδή σὲ μιᾶ λέξη καί σὲ κάτι ἄλλο· ἀκόμα, τὴν ἐντύπωση πὼς τὴν οὐσία τοῦ νοήματος μποροῦμε νά τὴ συλλάβουμε μέ μιᾶ θεώρηση τῆς μοναδικῆς αὐτῆς σχέσης. Γιά νά ἀντικρούσουμε αὐτὴ τὴν ἐντύπωση καί νά ἀναλογιστοῦμε πὼς ἐκεῖνο πού κάνει αὐτὲς τίς μεθόδους ἀποτελεσματικὲς εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐνὸς ἤδη ἔτοιμου πλαισίου γλωσσικῆς ἐξάσκησης, θά πρέπει νά φέρουμε στὸ νοῦ μας τὰ ἀκόλουθα δύο σημεῖα: πὼς ὁ καταδεικτικὸς ὀρισμὸς μπορεῖ πάντα

νά ἐρμηνευθεῖ μὲ πολλοὺς τρόπους (πολλὰ εἶδη λέξεων μποροῦν νά διδαχθοῦν μὲ κατάδειξη περιστάσεων ὅπου αὐτὲς εἶναι δυνατὸ νά χρησιμοποιηθοῦν κατὰ κάποιο τρόπο) (28)· καὶ πὼς ἡ διαδικασία τοῦ νά ρωτᾶμε, καὶ νά μᾶς λένε, τὰ ὀνόματα τῶν πραγμάτων εἶναι ἡ ἴδια ἓνα γλωσσικὸ παιχνίδι¹ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καί, συγκριτικά, διόλου ἀπλό.

Δύο σχόλια μὲ μικρότερη σημασία: (1) Ἴσως ὁ Wittgenstein δὲν δίνει ἐδῶ ἀρκετὴ ἔμφαση στὸ ὅτι ἡ φυσικὴ θέση τῆς λέξης 'νόημα' καὶ τῶν παραγῶγων της, στὴ συνηθισμένη χρῆση, βρίσκεται ἀκριβῶς μέσα σὲ διδακτικὲς περιστάσεις σὰν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νά σχηματίσει τὴν ἐντύπωση πὼς θέλει νά πεῖ: 'Στὴ φιλοσοφία χρειάζεσαι τὸ νόημα τῆς λέξης. Μὴν ψάχνεις γιὰ τὸν μυθικὸ, σὲ μοναδικὴ σχέση μ' αὐτήν, ὄρο, παρὰ κοίταξε καλύτερα τὴ χρῆση· γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι τὸ νόημα' (πρβλ. 43). Ὅμως ἔχοντας ὑπόψη μας τὴ φυσικὴ θέση τοῦ 'νοήματος' θὰ ἦταν καλύτερα νά ποῦμε: 'ἐφόσον φιλοσοφεῖς δὲν εἶναι δυνατὸ νά ἀγνοεῖς τὸ νόημα: ἐκεῖνο ποὺ θέλεις νά μάθεις εἶναι ἡ χρῆση' (2). Ὁ Wittgenstein δὲν ἐπιδιώκει νά δώσει μιὰ πλήρη ἐξήγηση γιὰτὶ, ἀπ' ὅλα τὰ εἶδη τῶν ὀνομάτων, τὰ οὐσιαστικὰ εἶναι ποὺ τείνουν νά θεωροῦνται ὡς τὸ ὑπόδειγμα τοῦ νοήματος. Μιὰ ἰδέα ποὺ μπορεῖ, πιθανόν, νά συναχθεῖ ἀπὸ τὸ κείμενο εἶναι: (α) ἡ κατάδειξη ἐμφανίζεται, σὲ μεγάλου βαθμοῦ, τόσο στὴν καταδεικτικὴ ἐξήγηση τῶν λέξεων, ὅσο καὶ σὲ ἐκείνη τὴν πιὸ ἀπλοϊκὴ ἐξάσκηση στὸ παιχνίδι τῆς ὀνομασίας, ποὺ περνάει τὸ παιδί προτοῦ ἀκόμα χρησιμοποιήσῃ τις λέξεις γιὰ περισσότερο πρακτικὸς σκοπὸς· (β) ἡ κατάδειξη χρησιμοποιεῖται πιὸ φυσικὰ ὅταν πρόκειται νά ξεχωρίσει τὸν ἐπιμέρους ἄνθρωπο ἢ τὸ ἄλογο, παρὰ ὁποιοδήποτε ἄλλο πράγμα. Ἐδῶ ὅμως παραμένει ἓνα ἐρώτημα.

Ἄντι λοιπὸν γι' αὐτὴ τὴν ἀπλοϊκὴ εἰκόνα τῆς γλώσσας, μὲ τις συνακόλουθες ἐξομοιώσεις της, θὰ πρέπει νά δοῦμε τὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσας ὡς ἐργαλεῖα. Πρέπει νά μελετήσουμε τὴ χρῆση τους. Μόνον ἔτσι θὰ κατορθώσουμε νά λύσουμε τὰ ἐννοιολογικὰ μας προβλήματα. Παραλλαγὲς τοῦ ὄρου 'χρῆση' εἶναι στὸν Wittgenstein οἱ: 'σκοπός', 'λειτουργία', 'ρόλος', 'χρησιμοποίηση'. Δὲν ἀποτελεῖ ἐπίκριση νά ποῦμε πὼς ἡ βασικὴ αὐτὴ ἐννοια δὲν ἀποσαφηνίζεται ἄμεσα καὶ ὀλότελα. Ὁ γενικὸς σκοπὸς εἶναι ξεκάθαρος: νά μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ γοητεία τῆς ἀμφίβολης σχέσης τοῦ ὀνομάζειν, τοῦ ἐννοεῖν, καὶ νά μᾶς κάνει νά δοῦμε τὴν ὁμιλία καὶ τὸ γράψιμο τῆς γλώσσας ὡς μία ἀνθρώπινη δραστηριότητα ἀνάμεσα σὲ ἄλλες, σὲ ἀλληλεπίδραση μὲ τις ἄλλες· καὶ ἔτσι νά μᾶς κάνει νά προσέξουμε τοὺς διαφορετικὸς ρόλους ποὺ παίζουν οἱ λέξεις καὶ οἱ προτάσεις μέσα σὲ αὐτὴ τὴ δραστηριότητα. Ἄναπόφευκτα ὅμως εἰσάγω ἐδῶ ξανά μιὰ ἀπὸ τις παραλλαγές: 'τοὺς ρόλους ποὺ παίζουν'. Ἴσως ἂν κοιτάξουμε τί λογῆς πράγματα θεωροῦνται σὰν διαφορὲς χρήσης, θὰ μᾶς βοηθήσει νά διευκρινίσουμε τὴν κεντρικὴ ἐννοια. Καὶ θὰ φανεῖ ἐδῶ πὼς ἀνάμεσα στὶς διαφορὲς ὑπάρχουν ἄλλες διαφορές, ποὺ ὁ Wittgenstein θὰ μποροῦσε νά εἶχε περισσότερο διευκρινίσει.

"Ας κοιτάξουμε πρώτα τί λέει σχετικά με τὰ διάφορα εἶδη προτάσεων (sentences). Διατυπώνει τὴν ἄποψη πὼς μιὰ τυπικὴ (γραμματικὴ) ὁμοιότητα μπορεῖ νὰ καλύπτει μιὰ διαφορὰ λειτουργίας (21 - 22). Καὶ μετὰ (23): «Λοιπὸν πόσα εἶδη προτάσεων ὑπάρχουν; Μήπως ἀπόφανση (assertion) (β), ἐρώτηση καὶ προσταγή; — Ὑπάρχουν ἀμέτρητα εἶδη: ἀμέτρητα διαφορετικὰ εἶδη χρήσης αὐτῶν πού ὀνομάζουμε 'σύμβολα', 'λέξεις', 'προτάσεις'». Ἀκολουθεῖ ἕνας κατάλογος ἀπὸ δραστηριότητες πού συνεπάγονται τὴ χρήση τῆς γλώσσας. "Ὅταν κοιτάξουμε τὰ στοιχεῖα τοῦ κατάλογο γίνεται φανερὸ πὼς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὰ 'εἶδη προτάσεων' τῆς ἐρώτησης, στὰ 'εἶδη χρήσης' τῆς ἀπάντησης ἦταν πολὺ σημαντικό. Ὁ κατάλογος περιλαμβάνει, λ.χ., ὡς χωριστὲς χρήσεις, τὶς δραστηριότητες: διαβάζω μιὰ ἱστορία, παίζω θέατρο, καὶ μεταφράζω ἀπὸ μιὰ γλώσσα σὲ μιὰ ἄλλη. Τὴ φράση 'ἔβρεχε' μποροῦμε νὰ τὴ συναντήσουμε μέσα σὲ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς παραπάνω δραστηριότητες, ὅπως καὶ σὲ μιὰ ἀφήγηση γεγονότων. Θὰ ἦταν παράλογο νὰ κάνουμε ἐδῶ λόγος γιὰ διαφορετικὲς προτάσεις καί, πολὺ περισσότερο, γιὰ διαφορετικὰ εἶδη προτάσεων. Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ διαφορετικὲς χρήσεις τῆς πρότασης μολονότι θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ διαφορετικὲς γλωσσικὲς δραστηριότητες, μέσα σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες συναντιέται ἡ πρόταση αὐτή. Παρόμοια, ὑποθέτω πὼς τὸ νὰ διαβάζουμε μεγαλόφωνα μιὰν ἱστορία πού περιέχει τὴν πρόταση, συνεπάγεται διαφορετικὴ χρήση ἀπὸ τὸ νὰ ἀντιγράψουμε τὴν ἱστορία· τὸ νὰ διαβάζουμε μεγαλόφωνα τὴ μετάφραση μιᾶς ἱστορίας, ἀπὸ τὸ νὰ διαβάζουμε μεγαλόφωνα (α) τὸ πρωτότυπο, (β) μιὰ μεταφρασμένη ἀφήγηση γεγονότων μέσα στὴν ὁποία συναντιέται ἡ πρόταση: καὶ ὑπάρχει, ἀκόμα, ἡ εἰδικὴ χρήση ὅταν κοιμίζουμε ἕναν ἠλικιωμένο διαβάζοντάς του ἀπὸ μιὰ μετάφραση ἑνὸς ἔργου. Ἐδῶ εἶναι ἀσφαλῶς ἀπαραίτητες ὀρισμένες διακρίσεις γιὰ νὰ ἀποφύγουμε νὰ φτάσουμε σὲ παραλογισμό. Χρειάζονται προσοχὴ ὀρισμένα σημεῖα, ὅπως τὰ ἀκόλουθα: Μερικὲς φορὲς ὑπάρχει μιὰ τυπικὴ (γραμματικὴ) διάκριση πού ἀντιστοιχεῖ σὲ (δὲν συμπίπτει ὅμως μὲ) μιὰ 'διαφορὰ στὴ χρήση'· ἄλλες φορὲς δὲν ὑπάρχει (σὲ ποιὲς περιπτώσεις θὰ ἦταν περισσότερο ἢ λιγότερο φυσικὸ νὰ ἔχουμε μιὰ τέτοια διαφορὰ, καὶ γιατί;); ἄλλοτε πάλι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς τυπικῆς διάκρισης θὰ ἦταν αὐτοαναιρούμενη. Ὑπάρχει μιὰ ὁμάδα ἐρωτηματικῶν προτάσεων (προτάσεις πού ἡ καθιερωμένη χρήση τους εἶναι νὰ θέτουν ἐρωτήματα)· δὲν ὑπάρχει ὁμάδα προτάσεων γιὰ χρήση τοῦ μεταφραστῆ καὶ δὲν θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρξει ὁμάδα προτάσεων γιὰ χρήση τοῦ ἀντιγραφέα.

"Ας ἐξετάσουμε τώρα τὴν ἄποψη πὼς γενικὰ δὲν μποροῦμε νὰ μιᾶμε γιὰ τὶς λειτουργίες ἢ τὶς χρήσεις τῶν λέξεων μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού μιᾶμε γιὰ τὶς λειτουργίες ἢ τὶς χρήσεις τῶν προτάσεων.² (Μιὰ λέξη μπορεῖ βέβαια νὰ λειτουργεῖ μερικὲς φορὲς σὰν πρόταση.) Τὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς μποροῦμε, θὰ ἦταν σὰν νὰ ὑποθέταμε πὼς θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴ λειτουργία ἑνὸς ἀριθμοῦ, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο πού θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὸ λόγος πού κάνουμε ἕναν ὑπολογισμό· ἢ, ἀκόμα, σὰν νὰ συζητᾶμε μὲ τοὺς

ἴδιους ὄρους γιὰ τὸ γκαμπὶ (gambit) (γ) καὶ γιὰ τὸ πιόνι. Θὰ μπορούσαμε νὰ φανταστοῦμε μιὰ πολὺ ἀπλὴ γλώσσα Α, ὅπου ἓνας περιορισμένος ἀριθμὸς προτάσεων θὰ μπορούσε νὰ σχηματιστεῖ ἀπὸ ἓναν περιορισμένο ἀριθμὸ λέξεων· καὶ μιὰ δεύτερη γλώσσα Β πὺ δὲν θὰ περιεῖχε καμιὰ διάκριση ἀνάμεσα σὲ προτάσεις καὶ λέξεις, ἀλλὰ θὰ ἀπαρτιζόταν ἀπὸ μοναδιαῖες ἐκφράσεις, ὥστε κάθε πρόταση τῆς Α νὰ μεταφράζεται σὲ μία μοναδιαία ἐκφραση τῆς Β. Θὰ μπορούσαμε τότε νὰ ἔχουμε τὴν ἐξῆς περίπτωση: κάθε παρατήρηση πὺ θὰ κάναμε γιὰ μιὰ χρῆση κάποιας πρότασης στὴν Α, θὰ ἴσχυε καὶ γιὰ μιὰ χρῆση κάποιας ἐκφρασης στὴ Β. Θὰ μπορούσαμε ἀκόμα νὰ συζητήσουμε γιὰ τὶς χρήσεις τῶν λέξεων τῆς Α, ἀλλὰ δὲν θὰ εἶχαμε τίποτα νὰ ποῦμε σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό, στὴν περίπτωση τῆς Β. Ἐκεῖνο πὺ ἴσως προκαλεῖ σύγχυση ἐδῶ εἶναι ὅτι πολὺ συχνά, ὅταν ἐμεῖς (ἀλλὰ καὶ ὁ Wittgenstein) συζητᾶμε γιὰ τὴ χρῆση τῶν λέξεων πὺ ἀνήκουν σὲ ὀρισμένες ὁμάδες, ἐκεῖνο πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι τὰ κριτήρια γιὰ τὴ σωστή τους χρησιμοποίηση, καὶ ἡ συζήτηση αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴ συζήτηση γιὰ τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ὀρθὸ νὰ χρησιμοποιοῦμε μιὰ πρόταση ὀρισμένου εἴδους, δηλαδή, τὴν πρόταση πὺ λέει πὺς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ περίπτωση αὐτοῦ πὺ περιγράφει ἡ ὑπὸ συζήτηση λέξη.

Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Wittgenstein ἀρκεῖται νὰ ἀφήσει τόσο ἀόριστη τὴ βασικὴ αὐτὴ ἔννοια τῆς χρήσης εἶναι ἔνδειξη τῆς ἀπροθυμίας του νὰ κάνει διακρίσεις καὶ κατατάξεις πὺ δὲν θὰ βοηθοῦσαν ἄμεσα τὴ μύγα πὺ βρίσκεται μέσα στὸ μπουκάλι (309). Πίσω ἀπὸ τὴν ἀπροθυμία αὐτὴ βρίσκεται μιὰ γενικὴ καὶ συζητήσιμη θεωρία γιὰ τὴ φύση τῆς φιλοσοφίας, στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθῶ παρακάτω.

Πρὸς τὸ τέλος τῶν εἰσαγωγικῶν αὐτῶν παραγράφων κάνει τὴν ἐμφάνισή του ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ θέματα τοῦ βιβλίου (33 - 36). Ὁ Wittgenstein φαντάζεται μιὰν ἀντίρρηση στὴν ἄποψη πὺς πρέπει νὰ κατέχει κανεῖς μιὰ γλώσσα γιὰ νὰ κατανοήσει ἓναν καταδεικτικὸ ὀρισμὸ. Θὰ μπορούσε κάποιος νὰ πεῖ πὺς ὄλο κι ὄλο πὺ χρειάζεται γι' αὐτὴ τὴν κατανόηση εἶναι νὰ γνωρίζει ὁ μαθητὴς *τί δείχνει, τί ἐννοεῖ*, ἢ σὲ *τί ἐφιστᾶ τὴν προσοχή* ὁ δάσκαλος τὴ στιγμή πὺ κάνει μιὰ χειρονομία — λ.χ. τὸ σχῆμα ἢ τὸ χρῶμα τοῦ ἀντικειμένου. Ὁ Wittgenstein δὲν τὸ ἀρνεῖται αὐτό, ἀλλὰ τονίζει πὺς, ἐνῶ εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχουν χαρακτηριστικὰ βιώματα (λ.χ. αἰσθήματα) τοῦ 'νοήματος', ἢ τῆς 'κατάδειξης' τοῦ σχήματος, πὺ νὰ εἶναι κοινὰ στὸ μαθητὴ καὶ στὸ δάσκαλο, δὲν εἶναι ἀρκετὴ ἡ παρουσία τους γιὰ νὰ καταστήσει τὴν περίπτωση μιὰ περίπτωση τοῦ 'ἐννοεῖν τὸ σχῆμα'. Ὁχι ἀπλῶς ἐπειδὴ δὲν παρουσιάζονται πάντα. Ἀκόμα καὶ ἂν συνέβαινε αὐτό, τὸ ζήτημα ἂν ἔχουμε μιὰ περίπτωση τοῦ ἐννοεῖν ἢ ἐρμηνεύειν τὸν ὀρισμὸ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, θὰ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὶς συνθήκες, ἀπὸ τὸ ὄλο σκηρικὸ (setting) καθὼς καὶ ἀπὸ ὅσα συμβαίνουν πρὶν καὶ μετὰ. Γιὰ νὰ τὸ καταλάβουμε αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ καταλάβουμε πὺς ὄντως ὑπάρχουν πολλὰ πράγματα πὺ μποροῦν νὰ συμβοῦν τὴ δοσμένη στιγμή καὶ κανένα πὺ νὰ συμβαίνει ὑποχρεωτικά.

Πάντως, σὲ τέτοιες περιπτώσεις εἶναι πὺ τείνουμε νὰ προσποιηθοῦμε πὺς ἔχουμε ἓνα *ἰδιαίτερο* βίωμα (experience) ἢ νοητικὸ ἐνέργημα ἢ διαδικασία πὺ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ μιὰ τέτοια περιγραφή.

Αὐτὸ τὸ θέμα τοῦ *νοεῖν* ἢ *κατανοεῖν κάτι*, μὲ μιὰ χειρονομία, ἄς ποῦμε, ἢ μὲ μιὰ λέξη, ἢ μὲ μιὰ πρόταση, τὸ συναντᾶμε πὺ συχνὰ ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέσα στὸ βιβλίο. Εἶναι εὐκόλο νὰ δοῦμε γιατί: Εἶναι τὸ σημεῖο ὅπου δυὸ σημαντικὲς ἀντιλήψεις συναντιοῦνται, ὅπου δυὸ βασικοὶ ἀντίπαλοι μπορεῖ νὰ συμμαχήσουν. Οἱ ἀντίπαλοι αὐτοὶ εἶναι: ὁ ψυχολογισμὸς στὴ φιλοσοφία τοῦ νοήματος καὶ ἡ θεωρία τῶν ἰδιαίτερων βιωμάτων (special experiences) στὴ φιλοσοφία τοῦ νοῦ. Ἐνάντια σὲ αὐτοὺς στρέφονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Wittgenstein. Γιὰ νὰ συλλάβει κάποιος ἓνα νόημα πρέπει νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ ἀσκήσει μιὰ τεχνική· ἐνῶ τὸ ἔννοεῖν, κατανοεῖν κάτι μὲ μιὰ λέξη ἀποτελεῖ ἓνα πρώτης τάξεως παράδειγμα τῶν ψυχολογικῶν ἐκείνων ἐκφράσεων πὺ μοιάζουν νὰ ἀναφέρονται σὲ κάτι πὺ συμβαίνει σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή ἢ μέσα σὲ μιὰ σύντομη χρονικὴ περίοδο, καὶ πραγματικὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἔτσι. Ὄταν ὅμως ἀναφέρονται, ἀναφέρονται σὲ κάτι πὺ ἀντλεῖ τὴ σπουδαιότητά του καὶ τὴν ἀξίωσή του γιὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτηρισμὸ του, ἀπὸ τὰ πρὶν καὶ τὰ μετὰ τὴ στιγμή ἢ τὴν περίοδο αὐτή.

Ἡ βασικὴ ὅμως συζήτηση γιὰ τὶς ψυχολογικὲς ἐννοιες μετατίθεται γιὰ μετὰ τὸ τέλος μιᾶς παραπέρα συζήτησης πάνω στὴ γλώσσα καὶ τὴ λογική.

Γλώσσα, Ἀνάλυση καὶ Φιλοσοφία (38 - 137). Ἡ γενικὴ, ἀπλοϊκὴ εἰκόνα τοῦ νοήματος πὺ ὁ Wittgenstein ἐξετάζει στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου του, παίρνει ἓνα ζωηρὸ καὶ ἐντονο χαρακτήρα, στὸ πλαίσιο μιᾶς εἰδικῆς θεωρίας γιὰ τὰ *πραγματικὰ ὀνόματα* (real names) μιᾶς γλώσσας. Τὴ θεωρία αὐτὴ συζητᾶει τώρα ὁ Wittgenstein καὶ ἡ συζήτηση καταλήγει σὲ μιὰ καθολικὴ ἀπόρριψη τοῦ συστήματος τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ ἰδανικῶν, πὺ προσδιορίζεται γενικὰ μὲ τὸν τίτλο ἄτομισμὸς. Ἀρχίζει ἐξετάζοντας δύο συγγενικὲς ἐννοιες: τὴν ἰδέα τῶν γνήσιων ὀνομάτων μιᾶς γλώσσας, καὶ τὴν ἰδέα τῶν ἀπλῶν ἀφθαρτῶν στοιχείων τῆς πραγματικότητας πὺ μποροῦμε μονάχα νὰ τὰ ὀνομάσουμε, ὄχι νὰ τὰ περιγράψουμε ἢ νὰ τὰ ὀρίσουμε, καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ νοήματα τῶν γνήσιων ὀνομάτων. Αὐτὰ εἶναι τὰ πρῶτα στοιχεῖα πὺ ὁ Σωκράτης ἀναφέρει στὸν *Θεαίτητο* (δ) καὶ πὺ ὁ Wittgenstein ταυτίζει μὲ τὰ ἄτομα (individuals) τοῦ Russell καὶ μὲ τὰ δικά του ἀντικείμενα (objects) τοῦ *Tractatus* (ε) (46). Καὶ τὶς δυὸ αὐτὲς ἰδέες τὶς ὑποβάλλει σὲ διάγνωση καὶ συντριπτικὴ κριτικὴ, στὶς παραγράφους 39 - 59. Ὁ Wittgenstein ἀντικρούει πρῶτα τὴν ἐννοια τῆς λέξης τῆς ὁποίας τὸ νόημα εἶναι τὸ ἀντικείμενο γιὰ τὸ ὁποῖο αὐτὴ χρησιμοποιεῖται: ἐπιλέγει ὡς παράδειγμα τὸ συνηθισμένο κύριο ὄνομα καὶ κάνει τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ φορέα του καὶ τὸ νόημά του (40)· καὶ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν τὸ νόημα εἶναι ἡ χρῆσις (41 - 43). (Ὁ Wittgenstein δίνει ἐδῶ λάθος ἐξήγησι γιὰτὶ ἔχει ἀντίρρηση στὴν ταύτιση τοῦ, ἢ ἐνός, νοήματος ἐνός κύριου ὀνόματος μὲ τὸ φορέα του ἢ ἓναν ἀπὸ τοὺς φορεῖς του. Ἄν κάνουμε καθόλου λόγο γιὰ τὸ νόημα τῶν κύριων

ὀνομάτων, αὐτὸ γίνεται μόνο μὲ πολὺ ἐξειδικευμένους τρόπους, ὅπως ὅταν λέμε πὼς 'Πέτρος' σημαίνει 'πέτρα' ἢ 'Giovanni' σημαίνει 'Γιάννης'. Αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι συμπτωματικὸ στὴ χρήση τους, ἀλλὰ ἀνταντακλᾶ μιὰ ριζικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ κύρια ὀνόματα καὶ τὰ ἄλλα ὀνόματα. 'Ὡστόσο ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα σημεία, ὁ Wittgenstein παραβλέπει τὴ χρήση τοῦ 'ἐννοεῖν'.)

Στὴ συνέχεια ἐξετάζει τὴν ἀντίθεση 'ἀπλό-σύνθετο' καὶ δείχνει πὼς ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ ἓνα μονάχα συγκεκριμένο πλαίσιο ἀναφορᾶς, ἐνῶ μέσα σὲ διαφορετικὰ πλαίσια ἔχει διαφορετικὲς χρήσεις: τὸ φιλοσοφικὸ ἐρώτημα ἂν κάτι εἶναι σύνθετο ἢ ἀπλό, πολὺ πιθανὰ στερεῖται τὸ κατάλληλο πλαίσιο ἀναφορᾶς, ἐπομένως καὶ σημασία (47). Στὴ συνέχεια (48 - 49) κατασκευάζεται ἓνα ἀπλό ὑπόδειγμα γλώσσας ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ πὼς ἀνταποκρίνεται στὶς προδιαγραφές ποὺ παρέχονται στὸν *Θεαίτητο*. Μιὰ διάταξη χρωματιστῶν τετραγώνων 'περιγράφεται' μὲ μιὰ διάταξη γραμμῶν, ἓνα γράμμα γιὰ κάθε τετράγωνο, ὅπου τὰ γράμματα ποικίλλουν ἀνάλογα μὲ τὰ χρώματα τῶν τετραγώνων. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ποῦμε, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ γλωσσικοῦ παιχνιδιοῦ, πὼς τὰ 'ἀπλά στοιχεῖα' εἶναι τὰ ἐπιμέρους τετράγωνα. Τότε ὅμως ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς τὰ ἀπλά στοιχεῖα μποροῦν μόνο νὰ ὀνομαστοῦν καὶ ὄχι νὰ περιγραφοῦν, ἴσως εἶναι, στὴν καλύτερη περίπτωση, ἓνας παραπλανητικὸς τρόπος γιὰ νὰ ποῦμε πὼς στὴν περίπτωσι μιᾶς διάταξης ἀποτελούμενης ἀπὸ ἓνα μόνο τετράγωνο ἢ περιγραφή γίνεται ἀπὸ ἓνα μόνο γράμμα, τὸ ὄνομα τοῦ χρωματιστοῦ τετραγώνου· ἢ γιὰ νὰ ποῦμε πὼς τὸ νὰ *δίνουμε* ἓνα ὄνομα σὲ ἓνα στοιχεῖο εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ νὰ *χρησιμοποιοῦμε* τὸ ὄνομα γιὰ νὰ περιγράψουμε ἓνα σύμπλεγμα. Ὁ Wittgenstein ἐξετάζει κατόπιν τὴ θεωρία τῆς ἀφθαρσίας, τῆς ἀναγκαίας ὑπαρξῆς, στοιχείων ποὺ ὀνομάζονται μὲ γνήσια ὀνόματα: τὴ θεωρία ὅτι τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ὄνομα ἔχει νόημα ἐξασφαλίζει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πράγματος ποὺ ὀνομάζεται. Δίκαια δὲν ἀρκεῖται στὸ νὰ ἀπορρίψει γενικὰ τὴν ἔννοια τοῦ νοήματος -ὡς-ἀντικείμενο, ἀλλὰ παρέχει ἀπαντήσεις σὲ ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς θεωρίας καὶ ἀκόμα ἐξηγεῖ τὴν προέλευσίν της. Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀπαντήσεων μειώνεται ἀπὸ τὰ ἀπερίγραπτα ἀνεπαρκῆ ἐπιχειρήματα (55, 56, 57). Οἱ ἐξηγήσεις ὅμως παραμένουν. "Ἄν τις καταλάβω καλά, εἶναι οἱ ἐξῆς. (I) Ἔχουμε τὴν τάση νὰ μπερδεύομαστε μὲ προτάσεις ὅπως 'τὸ τυρκουάζ ὑπάρχει'. Τὴν πρότασι αὐτὴ μπορούμε νὰ τὴ χρησιμοποιήσουμε ὥστε νὰ σημαίνει 'ὑπάρχουν πράγματα ποὺ εἶναι τυρκουάζ' — μιὰ κοινὴ ἐμπειρικὴ πρότασι (proposition) ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ψευδῆς — ἢ 'ὑπάρχει ἓνα τέτοιο χρῶμα ὅπως εἶναι τὸ τυρκουάζ' (δηλαδὴ '«τὸ τυρκουάζ» ὄντως ἔχει νόημα ὡς λέξι χρώματος'). Καὶ μὲ τὸ δεύτερο τρόπο νὰ τὴ θεωρήσουμε, πάλι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐμπειρικὴ πρότασι (proposition), αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ μιὰ λέξι. Τὸ μπερδεμα ἀρχίζει ὅταν τὴ θεωρήσουμε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ συνάμα τὴ θεωρήσουμε ἀντιφατικὰ ὡς μιὰ πρότασι ἢ ὁποῖα *χρησιμοποιεῖ* τὴ λέξι 'τυρκουάζ' μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει. Τότε εἶναι σὰν νὰ λέμε κάτι ἀναγκαῖο (γιατὶ μιὰ λέξι δὲν θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ, δηλαδὴ

νά έχει, ένα νόημα, και συγχρόνως νά μὴν έχει) και ἀκόμα σάν νά λέμε κάτι γιὰ τὸ χρῶμα, ὅτι δηλαδὴ ἀναγκαῖα ὑπάρχει (58). Ὁ Wittgenstein δὲν ἀναφέρει πὼς αὐτὴ ἡ ἐξήγηση θὰ μπορούσε νά ἐφαρμοστεῖ στὸ ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ *κάθε* περιγραφικῆς λέξης (λ.χ. υγεία) και ὄχι ἀπλὰ και μόνο σὲ ἐκεῖνα ποὺ οἱ φιλόσοφοι τείνουν νά τὰ θεωροῦν ὡς ὀνόματα τῶν ἐσχατῶν στοιχείων. Ἡ ἐξήγηση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε ἴσως νά θεωρηθεῖ ἀπλὰ σάν συμπλήρωμα ἐκείνης (2) ποὺ συνοψίζεται στὸ ἐπίγραμμα, «ἐκεῖνο ποῦ, καθὼς φαίνεται, πρέπει νά ὑπάρχει, ἀνήκει στὴ γλῶσσα» (50). Ἄν τὸ νά συμβουλευτοῦμε ἕνα δεῖγμα τῆς λέξης 'Λ' ἀποτελοῦσε λόγου χάρι ἀπαραίτητο μέρος στὴ διαδικασία τῆς χρήσης τῆς λέξης, θὰ μπορούσαμε τότε νά ποῦμε πὼς πρέπει νά ὑπάρχει ἕνα δεῖγμα τῆς λέξης Λ γιὰ νά ἔχει νόημα ἡ λέξη αὐτή. Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξεζητημένη (6) δυνατότητα εἴμαστε ὑποχρεωμένοι, θαρρῶ, νά προχωρήσουμε στὴν κοινοτοπία πὼς δὲν μπορούμε νά διδάξουμε μιὰ λέξη ὀνομάζοντας ἕνα δεῖγμα, παρὰ μόνο ἂν ὑπάρχει ἕνα δεῖγμα νά ὀνομάσουμε (πρβλ. 50), και νά τὴ συνδυάσουμε μὲ τὴ σκέψη πὼς ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ὀρισμένες λέξεις ποὺ μᾶς βάζουν στὸν πειρασμὸ νά νομίζουμε πὼς δὲν θὰ μπορούσαμε νά τίς μάθουμε παρὰ μόνο μὲ τὴν βοήθεια ἑνὸς καταδεικτικοῦ ὀρισμοῦ. Ἐχομε τότε τὰ καμῶματα μᾶς ταυτολογίας ποὺ μπορεῖ νά παρερμηνευτεῖ ὡς μιὰ μεταφυσικὰ ἀναγκαῖα ἀπόφανση.

Ἡ θεωρία τῶν στοιχείων συνδέεται ὀλοφάνερα μὲ τὴν πεποίθησι πὼς ἡ ἀναπόφευκτη μέθοδος γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ διασαφήνισι εἶναι ἡ *ἀνάλυσι*: τὴν πεποίθησι πὼς τότε πετυχαίνουμε τὴ φιλοσοφικὴ διασαφήνισι μᾶς συνηθισμένης πρότασις ὅταν τὴν ἀντικαταστήσουμε μὲ ἄλλη ἡ ὁποία κάνει σαφὴ τὴν πολυπλοκότητα τῆς πρότασις ποὺ διατυπώνουμε και ἀντανაკλᾶ μὲ ἀκρίβεια τὴ μορφή τοῦ γεγονότος ποὺ περιγράφουμε (91). Ἡ πεποίθησι αὐτὴ δὲν εἶναι παρὰ μιὰ ψευδαίσθησι ποὺ γεννιέται ἀπὸ συγχύσεις σχετικὰ μὲ τὴ γλῶσσα και τὴ λογικὴ, και ποὺ μόνο μὲ μιὰ καθαρὴ ἐποπτεία τῆς πραγματικῆς λειτουργίας τῆς γλώσσας μπορεῖ νά διαλυθεῖ. Πὼς ἀκριβῶς προκύπτει αὐτὴ ἡ ψευδαίσθησι; (Ἡ ἀπάντησι τοῦ Wittgenstein σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἔχει ἕνα πάθος ποὺ κάνει δύσκολη τὴν κατανόησίν της.) Ἡ λογικὴ, ποὺ εἶναι ἐντελῶς διαυγὴς και συνάμα ἀκριβὴς και γενικὴ, μοιάζει νά εἶναι τὸ κλειδί γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ φύσι τῆς σκέψης και τῆς γλώσσας και, μαζί μὲ αὐτό, τὸ κλειδί γιὰ τὴν *a priori* τάξι τοῦ κόσμου, τῶν πραγμάτων τῆς ἐμπειρίας (97). Μήπως ἡ σκέψη και ἡ γλῶσσα δὲν ἀντανაკλοῦν τὸν κόσμο; (Ἡ σκέψη ὅτι βρέχει εἶναι ἡ σκέψη *ὅτι βρέχει*: οἱ προτάσεις ταιριάζουν στὰ γεγονότα [95 - 96].) Ἡ ἀκρίβεια και ἡ τάξι, ποὺ τίς ἐκπροσωπεῖ ἡ λογικὴ, πρέπει (πιστεύουμε) νά βρίσκονται κατὰ κάποιον τρόπο κρυμμένες σὲ κάθε πρότασι τῆς κοινῆς γλώσσας, ἀκόμα και σὲ ἐκεῖνες ποὺ μοιάζουν νά εἶναι οἱ πιὸ ἀσαφεῖς: ἡ σημασία τῆς καθεμιᾶς πρέπει νά εἶναι καθορισμένη. Ἡ λογικὴ μᾶς δείχνει ἀπὸ πρὶν ποιὰ εἶναι ἡ δομὴ τῆς γλώσσας και τοῦ κόσμου — ἐπομένως ἡ δομὴ αὐτὴ πρέπει νά βρίσκεται κρυμμένη μέσα σὲ αὐτὸ ποὺ λέμε, ὥστε νά ἀποκαλυφθεῖ μὲ τὴν ἀνάλυσι (98 κ.έ.). Ὁ W. δὲν θέλει νά πεῖ

πώς αυτό που οί φιλόσοφοι ονόμαζαν 'ανάλυση' είναι στην πραγματικότητα άχρηστο. Μερικές φορές «παρανοήσεις που άφοροδν τή χρήση τών λέξεων, που προκαλοδνται, ανάμεσα σε άλλα, από όρισμένες αναλογίες ανάμεσα στις μορφές έκφρασης που ανήκουν σε διαφορετικές περιοχές τής γλώσσας... μποροδν να παραμεριστοδν αν αντικαταστήσουμε μιá μορφή έκφρασης με άλλη» (90). Τό ίδιο όμως αυτό τό γεγονός συμβάλλει στην ψευδαίσθηση πως ύπάρχει «κάτι σαν τήν έσχατη ανάλυση τών γλωσσικών μας μορφών, και έπομένως μιá και μόνη έντελώς αναλυμένη μορφή τής έκφρασης» (91).

Γιá να διαλύσουμε αυτή τήν ψευδαίσθηση, πρέπει να πάψουμε να αναζητάμε τήν ουσία τής γλώσσας και, αντί γι' αυτή, να παρατηρήσουμε εκείνο που συνεχώς βρίσκεται εμπρός στα μάτια μας: τήν πραγματική λειτουργία τής γλώσσας. Βλέπουμε τότε πως οί γλωσσικές δραστηριότητες έχουν τόση ποικιλία, όση όλα τá πράγματα που άποκαλοδμε 'παιχνίδια': αυτά πάλι ονομάζονται έτσι όχι από ένα μοναδικό κοινό στοιχείο, αλλά από «οικογενειακές όμοιότητες» — ένα «πολύπλοκο διχτυωτό από όμοιότητες που μπαίνουν ή μιá στα όρια τής άλλης και διασταυρώνονται» (66). (Μιá τέτοια άκριβώς οικογένεια είναι ή ομάδα τών γλωσσικών σχηματισμών που ονομάζουμε 'προτάσεις'. Έχουμε τήν τάση να πιστεύουμε πως τό κλειδί για τή γενική φύση τής πρότασης [proposition] βρίσκεται μέσα στην ιδέα: *οτιδήποτε είναι ή άληθές ή ψευδές*. Δέν μποροδμε όμως να χρησιμοποιήσουμε τή μιá ιδέα για να διασαφηνίσουμε τήν άλλη: βρίσκονται πολύ κοντά μεταξύ τους, έχουν κοινές τις ίδιες άσάφειες [134 - 137].) 'Ο W. πολύ επιδέξια χρησιμοποιεί έδω με διπλό τρόπο τήν έρευνά του πάνω στη λέξη 'παιχνίδι'. 'Όχι μόνο χρησιμοποιεί τήν έννοια 'παιχνίδι' για να φωτίσει τήν έννοια 'γλώσσα' με μιá άμεση *παραβολή*: τά παιχνίδια σχηματίζουν μιá οικογένεια και τό ίδιο κάνουν και οί διάφορες δραστηριότητες που υπάγονται στη γενική περιγραφή 'χρήση τής γλώσσας'. Τή χρησιμοποιεί άκόμα ως *παράδειγμα*, για να φωτίσει με διαφορετικό τρόπο τή γλώσσα: δείχνοντας τί ρόλο παίζουν εκεί οί έννοιες τών κανόνων και τής άκρίβειας τοδ νοήματος. Έτσι λοιπόν ή χρησιμοποίηση τής λέξης 'παιχνίδι' δέν περιορίζεται από κανένα άκριβές όριο, αν και θα μποροδσε να καθοριστεί ένα όριο για έναν ειδικό σκοπό. Θα μπορούσαμε να ποδμε πως ή έννοια αυτή ήταν *ανακριβής* και πως ύπάρχει κάποια άκαθοριστία στους κανόνες για τή χρήση της. Έκείνο όμως που έχει σημασία να προσέξουμε είναι πως αυτό δέν τής αφαιρεί τίποτε από τή χρησιμότητά της για συνηθισμένους σκοπούς (και για άσυνήθιστους σκοπούς μποροδν να έπινοηθοδν ειδικοί κανόνες). Συνεπώς δέν θα ήταν καν σωστό, σε γενικές γραμμές, να μιλάμε έδω για *ανακρίβεια*: γιατί 'ανακριβές' είναι μιá έκφραση ψόγου, και σημαίνει πως αυτό που άποκαλείται έτσι βρίσκεται κάτω από τό επίπεδο που είναι άπαραίτητο για ένα συγκεκριμένο σκοπό (88). Και έδω δέν έχουμε καθορίσει κανέναν τέτοιο ειδικό σκοπό. Έπιπλέον: (1) με όσες λεπτομέρειες και αν όρίσουμε τους κανόνες για τή χρήση μιáς λέξης (ή για τό παίξιμο ένός παιχνιδιοδ), δέν μποροδμε άραγε

πάντα να φανταστούμε και μιὰ περίπτωση στὴν ὁποία θὰ ὑπῆρχε ἀμφιβολία γιὰ τὸ ἂν ἐφαρμόζεται ἢ ὄχι ὁ κανόνας στὴν περίπτωση αὐτή; καὶ (2) δὲν ὑπάρχει πάντα ἡ δυνατότητα νὰ μὴν ξέρει κάποιος πῶς νὰ ἐρμηνεύσει τοὺς κανόνες ἢ τὶς ἐξηγήσεις ποὺ τοῦ δίνουμε γι' αὐτούς, ἢ, ἀκόμα, τὶς ἐξηγήσεις αὐτῶν τῶν ἐξηγήσεων; Αὐτὸ ποὺ ὑποστηρίζει ἐδῶ ὁ W. εἶναι πῶς ἡ ἀξίωση γιὰ ἀπόλυτη ἀκρίβεια στοὺς κανόνες (ἓνα σταθερὸ νόημα), ἢ γιὰ ἀπόλυτη πληρότητα στὴν ἐρμηνεία, στὴν ἐξήγησή τους, δὲν ἔχει νόημα. Ἐκεῖνο ποὺ καθορίζει ἂν ὑπάρχει ἀρκετὴ ἀκρίβεια στοὺς κανόνες, ἢ ἂν δὲν εἶναι ἐπαρκῆς ἡ ἐξήγησή τους, εἶναι τὸ ἂν ἡ ἔννοια χρησιμοποιεῖται ἐπιτυχῶς, κατὰ γενικὴ ὁμογνωμία (84 - 87).

(Ἐνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ χρησιμοποιεῖ ἐδῶ ὁ Wittgenstein δὲν εἶναι ἐπιτυχημένο. Θέλει νὰ πεῖ πῶς θὰ μπορούσα νὰ χρησιμοποιήσω ἓνα κύριο ὄνομα «χωρὶς καθορισμένο νόημα», δίχως διόλου νὰ χάσει τὴ χρησιμότητά του· «ἂν μὲ ρωτήσουν τί καταλαβαίνω μὲ τὸ 'N'», λέει, θὰ μπορούσα νὰ παρουσιάσω πολλές περιγραφές ποὺ μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς θὰ ἦμουν ἴσως ἀργότερα διατεθειμένος νὰ τὶς ἐγκαταλείψω ὡς ψευδεῖς γιὰ τὸν N [79]. Βέβαια, ποτὲ δὲν θὰ μὲ ρωτοῦσαν τί καταλαβαίνω μὲ, ἀλλὰ ποιὸν ἔννοῶ μὲ, τὸ 'N'· γιὰ νὰ ἀπαντήσω δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ὀρίσω τὸ 'N' ἀλλὰ νὰ ἀναγνωρίσω τὸν N.)

Μὲ ποιὰ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας σχετίζεται ἡ ἀναθεωρημένη αὐτὴ ἄποψη γιὰ τὴ φύση τῆς γλώσσας; Τὸ κλειδί γιὰ τὴ λύση τῶν προβλημάτων μας βρίσκεται ἀκόμα στὴν πηγὴ τους, δηλαδή στὴν ἴδια τὴ γλώσσα. Δὲν πρόκειται ὅμως νὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ βελτιώσουμε ἢ νὰ βιάσουμε τὴ γλώσσα, ἀλλὰ μόνο νὰ περιγράψουμε πῶς δουλεύει. Γιατὶ τὰ μπερδέματα ποὺ μᾶς βασανίζουν δὲν προκύπτουν ὅταν ἡ γλώσσα δουλεύει, ἀλλὰ ὅταν ἀργεῖ, κάθεται· οἱ λέξεις καὶ οἱ προτάσεις τότε φαίνονται νὰ κρύβουν ἓνα μυστήριον καὶ νὰ προκαλοῦν τὸ φόβο, ὅταν τὶς θεωροῦμε σὲ ἀφαίρεση ἀπὸ τὰ γλωσσικά καὶ μὴ γλωσσικά τους πλαίσια. Ὅφειλουμε λοιπὸν «νὰ συγκεντρώνουμε ὑπομνήσεις» προφανῶν στοιχείων σχετικὰ μὲ τὶς χρήσεις τους, ὄχι στὴν τύχη, οὔτε ὅμως συστηματικά, ἀλλὰ σὲ κάθε εὐκαιρία, ἔχοντας ὑπόψη μας κάποιο συγκεκριμένο στόχο, τὸ στόχο νὰ διαλύσουμε μιὰν ὀρισμένη σύγχυση. Καὶ γιὰ νὰ ξεκαθαρίσουμε τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους λειτουργοῦν στὴν πράξη οἱ λέξεις, θὰ μᾶς βοηθήσει μερικὲς φορές τὸ νὰ ἐξετάσουμε ὀρισμένους τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους δὲν λειτουργοῦν, ἀλλὰ θὰ μπορούσαν νὰ λειτουργήσουν· ἐπινοημένα γλωσσικά παιχνίδια θὰ εἶναι χρήσιμα ἀντικείμενα σύγκρισης μὲ τὰ πραγματικὰ γλωσσικά παιχνίδια (109 - 133).

Πολλοὶ φιλόσοφοι θὰ συμφωνοῦσαν σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτά: εἶναι δύσκολο νὰ μὴ συμμεριστεῖ κανεὶς τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ πρώτου φιλόσοφου τοῦ καιροῦ μας. Ὡστόσο ὑπάρχουν δύο τουλάχιστον πολὺ διαφορετικὲς κατευθύνσεις πρὸς τὶς ὁποῖες αὐτὴ μπορεῖ νὰ φανεῖ ὑπερβολικὰ περιοριστική. Πρῶτα, ὑπάρχει ἡ ἰδέα πῶς μοναδικὸς σκοπὸς τῶν διακρίσεων στὶς ὁποῖες στρέφουμε τὴν προσοχή μας, τῶν περιγραφῶν δηλαδή τῶν διάφορων

τρόπων με τούς όποιους λειτουργοῦν οί λέξεις, εἶναι νά διαλύσουμε διάφορες μεταφυσικές συγχύσεις· καί σέ συνάφεια με αὐτή, μιὰ πολὺ μεγάλη ἀποστροφή γιά τή συστηματική παρουσίαση τῆς λογικῆς εἰδικῶν περιοχῶν τῆς γλώσσας. Παρ' ὄλα αὐτά, καί ἂν ἀκόμα ἀρχίσουμε με θεραπευτικό σκοπό, τὸ ἐνδιαφέρον μας μπορεῖ νά μὴν ἔχει ἐξαντληθεῖ ὅταν ἔχουμε πιά πετύχει τὸ σκοπὸ αὐτό· καί μπορεῖ νά ὑπάρξει μιὰ ἔρευνα τῆς λογικῆς ὁμάδων ἐννοιῶν ποὺ θὰ ξεκινάει με μόνη ἐπιδίωξη νά ξεδιαλύνει καί νά βάλει σέ τάξη πολυπλοκότητες δίχως κανέναν ἄλλο σκοπό. Ἡ ἐπιθυμία νά παρουσιάσουμε τὰ γεγονότα συστηματικὰ παίρνει ἐδῶ σημασία, στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ θεραπευτικοὶ στόχοι μπαίνουν σέ δεύτερη μοίρα. Ἡ ἄλλη κατεύθυνση μπορεῖ νά γίνει ἀντιληπτὴ ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein λέει σχετικὰ με ὀρισμένες μεταφυσικές θεωρίες, ὅπως ὁ σολιψισμός. Ἐκεῖνος ποὺ ἐπινόησε μιὰ τέτοια θεωρία ἔχει ἀνακαλύψει «ἓνα νέο τρόπο νά ἀντιλαμβάνεσαι τὰ πράγματα» — κάτι ὅπως «ἓνα νέο τρόπο ζωγραφικῆς... ἢ ἓνα νέο εἶδος τραγουδιῶν» (401). Εἶναι ἀσφαλῶς στενοκεφαλιά νά ὑποστηρίξουμε πῶς, ἐπειδὴ οἱ ἀξιώσεις ποὺ ἀποδίδονται σέ τέτοιους νέους τρόπους εἶναι πολὺ πλατιές, θὰ ἔπρεπε νά ἀσχοληθοῦμε ἀποκλειστικὰ με τὸ νά ἀποτρέψουμε τούς ἑαυτοὺς μας ἀπὸ τὸ νά δοῦμε τὸν κόσμο ἀπὸ τὴν ἀρχή. Θὰ μπορούσαμε νά ἀφήσουμε λίγο τόπο γιά ἓνα καθαρμένο εἶδος μεταφυσικῆς, με περισσότερο μετριοπαθεῖς καί λιγότερο ἀμφιλεγόμενες ἀξιώσεις ἀπὸ ὅ,τι ἢ παλιά. Δὲν εἶναι πάντως ἀπαραίτητο νά ἔχει κάποιος τὴν ἴδια συμπάθεια καί γιά τὶς δύο αὐτὲς δυνατότητες γιά νά ρωτήσῃ: ἄραγε, δὲν θὰ μπορούσαν οἱ δραστηριότητες ποὺ ὀνομάζουμε 'κάνω φιλοσοφία' νά σχηματίσουν ἐπίσης μιὰν οἰκογένεια;

Νόημα καὶ κατανόηση. (Βλέπε πρῶτα παραγράφους: 132 - 242, 319 - 326, 357 - 358, 431 - 436, 454. Περισσότερες ἀναφορὲς δίνονται παρακάτω, σέ αὐτὸ τὸ κεφάλαιο.) Ὁ Wittgenstein ξαναγυρίζει τώρα στὰ θέματα τοῦ ἐννοεῖν (meaning) καὶ κατανοεῖν (understanding) κάτι με μιὰ ἔκφραση — ἓνα θέμα ποὺ τὸ εἶχε ἀναγγεῖλει χωρὶς νά τὸ ἀναπτύξει στὸ τέλος τῶν εἰσαγωγικῶν παραγράφων (33 - 36). Οἱ βασικὲς παράγραφοι ποὺ ἀφιερώνει πάνω στὸ θέμα αὐτὸ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεγάλη εὐρηματικότητα καί σαφήνεια. Ἀρχίζει με τὴν ἀποψη πῶς τὰ θεμελιώδη κριτήρια γιά τὸ ἂν κάποιος ἔχει καταλάβει σωστὰ μιὰ ἔκφραση βρίσκονται στὴν ἐφαρμογὴ (application) ποὺ τῆς κάνει. Μποροῦμε βέβαια νά ποῦμε σωστὰ πῶς αὐτὸς "συλλαμβάνει τὸ νόημα μονομιᾶς". Μπορεῖ στὸ νοῦ του νά ἔρθει μιὰ εἰκόνα ἢ μιὰ παράφραση· μπορεῖ ἀκόμα νά μᾶς τὶς μεταδώσει. Οὔτε ὁμως ἡ εἰκόνα, οὔτε ἡ παράφραση τοῦ ὑπαγορεύουν τὴ χρήση ποὺ πρέπει νά τοῦς κάνει. Αὐτὲς μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν με *διάφορους τρόπους*. Ἄν τείνουμε νά τὸ ξεχνᾶμε αὐτό, εἶναι γιὰ τὸ τείνουμε νά σκεφτόμαστε μιὰ μονάχα ἐφαρμογὴ. Ἡ μετάδοση ἐπομένως τῆς εἰκόνας ἢ τῆς παράφρασης, μολονότι κανονικὰ (καὶ ὀρθὰ) θὰ μᾶς ἀρκοῦσε, δὲν ἀποτελεῖ τὴν τελικὴ δοκιμασία: αὐτὴ βρίσκεται στὴν ἐφαρμογὴ. Τοῦτο μπορεῖ νά φαίνεται ἄρκετὰ παραδεκτὸ ἐνόσω ἐξετάζουμε τὰ κριτήρια ποὺ ἐφαρμόζουμε γιά τὸ ἂν κάποιος ἄλλος κατανοεῖ κάτι. Ὅμως, συχνὰ δὲν λέ-

με, και σωστά, για μᾶς τούς ἴδιους, ὅταν λ.χ. κάποιος ἐπιχειρεῖ νὰ μᾶς διδάξει πῶς νὰ ἀναπτύξουμε μιὰ μαθηματικὴ σειρά, πράγματα ὅπως: 'τώρα κατάλαβα', 'τώρα μπορῶ νὰ συνεχίσω'; Εἶναι φανερό πῶς ἐδῶ δὲν ἐφαρμόζουμε γιὰ μᾶς τούς ἴδιους τὸ κριτήριό τῆς ἐφαρμογῆς: φαίνεται σὰν νὰ ἀναφέρουμε κάτι ποὺ «θα ἐμφανιστεῖ τὴν ἐπόμενη στιγμή». Ἀναμφίβολα ὑπάρχει συνήθως κάποιο στιγμιαῖο βίωμα (experience): λόγου χάρι, μπορεῖ νὰ μᾶς ἔρθει στὸ νοῦ ἕνας τύπος γιὰ τὴν σειρά, ἢ μπορεῖ ἀπλῶς νὰ νιώσουμε ἕνα συναίσθημα ἀνακούφισης ἀπὸ κάποια ἐνταση. Ὡστόσο, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις μιὰ παρατήρηση ὅπως 'μοῦ ἦρθε στὸ νοῦ ὁ τύπος' μπορεῖ νὰ πετυχαίνει τὸ ἴδιο πράγμα, νὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν ἴδιο σκοπὸ ὅπως τὸ 'τώρα κατάλαβα' κλπ., δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ποῦμε πῶς, γενικά, οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς ἔχουν τὸ ἴδιο νόημα (183). Ὅπωςδήποτε εἶναι ξεκάθαρο πῶς δὲν πρέπει νὰ ταυτίζουμε τὴν κατανόηση μὲ κάποιο τέτοιο χαρακτηριστικὸ βίωμα. (Αὐτὸ μοιάζει ὑπερβολικὰ προφανές· καὶ εἶναι τὸ σημεῖο ποὺ νιώθουμε τὸν πειρασμὸ νὰ ψάξουμε γιὰ ἕνα ἰδιαίτερο βίωμα.) Ἄν ἀναρωτηθοῦμε τί εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μὲ «δικαιολογεῖ» στὰ μάτια τῶν ἄλλων, ὅταν χρησιμοποιοῦ τις λέξεις 'τώρα κατάλαβα' κλπ., τί δείχνει πῶς ἔκανα «σωστή» χρῆση τους, ἢ ἀπάντηση εἶναι: ὄχι τὸ συμβάν τοῦ βιώματος, ὅτιδήποτε καὶ ἂν εἶναι αὐτό, ἀλλὰ οἱ περιστάσεις στὶς ὁποῖες τὸ ἔχω (λ.χ. ὅτι δούλεψα μὲ αὐτοὺς τοὺς τύπους στὸ παρελθόν, ὅτι τώρα συνεχίζω τὴν σειρά, κλπ.) (153 - 155). Τοῦτο προφανῶς δὲν σημαίνει πῶς οἱ λέξεις 'τώρα μπορῶ νὰ συνεχίσω' εἶναι μιὰ περίληψη τῆς περιγραφῆς ὅλων αὐτῶν τῶν περιστάσεων, ἢ πῶς αὐτὲς σημαίνουν 'ἔχω ἕνα βίωμα ποὺ ἐμπειρικὰ γνωρίζω πῶς ὀδηγεῖ στὴ συνέχιση τῆς σειράς' (179)· ἢ βεβαιότητά μου πῶς εἶμαι σὲ θέση νὰ συνεχίσω δὲν εἶναι ζήτημα ἐπαγωγῆς (πρβλ. 324-328). Ἐκεῖνο ποὺ χρειαζόμαστε (ἐδῶ ἐρμηνεύω λίγο) εἶναι νὰ δοῦμε τίς ἐκφορὲς σὲ πρῶτο πρόσωπο μὲ ὀλότελα διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ βλέπουμε τίς ἀντίστοιχες ἐκφορὲς σὲ τρίτο πρόσωπο: νὰ τίς δοῦμε ὄχι ὡς ἀναφορὲς γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου, ποὺ γιὰ νὰ τίς κάνω πρέπει ἐγὼ νὰ ἐφαρμόσω κριτήρια, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς «ἀναφωνήσεις» (323), ἢ ὡς «σήματα» (180, σ. 272) ποὺ γίνονται ἢ ἐκπέμπονται σὲ ὀρισμένες περιστάσεις μὲ φυσικὸ καὶ ταιριαστὸ τρόπο. Μιὰ τέτοια ἀναφώνηση θὰ μπορούσε καὶ νὰ παρομοιαστεῖ μὲ ἕναν «ἐνστικτώδη ἤχο» ἢ ἕνα «χαρούμενο σκίρτημα» (323). Ἄν δὲν κατορθώσουμε νὰ ἐνεργήσουμε μὲ ἐπιτυχία, ἀφότου μᾶς δοθεῖ τὸ σῆμα, αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραίτητα πῶς δόθηκε λαθεμένα. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις (ἂν λ.χ. εἶχε συμβεῖ μιὰ ἀπρόβλεπτη διακοπὴ ἢ διαταραχὴ) ὀφείλουμε νὰ δεχτοῦμε καὶ τὴν δικαιολογία: "Ὅταν εἶπα πῶς ἤξερα νὰ συνεχίσω, πράγματι ἤξερα' (323).

Δυὸ δευτερεύοντα σχόλια: (1) Ὁ Wittgenstein δὲν ἐπεκτείνεται πάνω σὲ αὐτὸ ποὺ ὑποβάλλει ἡ λέξη 'σημα'. Θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὡς τυπικὴ τὴν περίπτωση ὅπου ὁ καθηγητὴς, γυρίζοντας τὴν πλάτη τοῦ στὸν πίνακα, δείχνει τὴν κιμωλία στὴν τάξη, ρωτώντας: 'ποιὸς μπορεῖ νὰ συνεχίσει;'. Ἐδῶ, τὸ νὰ πάρει κανεὶς σιωπηλὰ τὴν κιμωλία, θὰ λειτουργοῦσε τὸ

ἴδιο ὅπως καὶ ἡ ἀπάντηση 'ἐγὼ μπορῶ'. (2) Ἡ συνεχῆς χρήση ποῦ κάνει ὁ Wittgenstein φράσεων ὅπως 'τοῦ ἔδωσα τὸ δικαίωμα νὰ πεῖ', 'τὸ χρησιμοποίησα σωστά', 'τὸν δικαιολόγησα ποῦ εἶπε', σὲ συνδυασμὸ μὲ αὐτὲς τὶς ἐκφορὲς σὲ πρῶτο πρόσωπο, θὰ μπορούσε νὰ συσκοτίσει κάπως τὴ θεωρία του. Τὸ οὐσιαστικὸ εἶναι πὼς κάποιος δὲν ἔχει (οὔτε χρειάζεται) δικαιολογίες ἢ λόγους (δὲν ἐφαρμόζει κριτήρια) γιὰ νὰ πεῖ μὲ σωστὸ τρόπο πὼς ἔχει ὁ ἴδιος καταλάβει, μὲ τὴν ἔννοια μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔχουν οἱ ἄλλοι ὥστε νὰ τὸ ποῦν γι' αὐτόν. Μπορεῖ, φυσικά, ὁ ἴδιος νὰ ἔχει, ἢ νὰ μὴν ἔχει, λόγους καὶ δικαιολογίες μὲ μιὰν ἄλλη (κοινωνικὴ) σημασία.

Ἡ σύλληψη τοῦ νοήματος (τὸ κατανοεῖν) πρέπει νὰ παραβληθεῖ μὲ τὴν πρόθεση (intending) (τὸ ἐννοεῖν). Αὐτὰ τὰ δυὸ συνδέονται ὡς ἑξῆς: Ἔχουμε ἴσως τὴν τάση νὰ νομίζουμε πὼς οἱ ἐξηγήσεις ποῦ δίνουμε (τοῦ κανόνα, λ.χ., γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς σειρᾶς) ἔχουν στὴν πραγματικότητα σκοπὸ νὰ βοηθήσουν τὸ μαθητὴ νὰ συλλάβει κάτι οὐσιαστικὸ, τὸ νόημα ποῦ ἐννοοῦμε (210)· καὶ ἀκόμα πὼς ἡ σωστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ κανόνα, ποῦ κάνει τότε αὐτός, εἶναι κατὰ κάποιο τρόπο συνέπεια τῆς σύλληψης αὐτοῦ τοῦ οὐσιαστικοῦ πράγματος. Καὶ ἔχουμε ἐδῶ τὴν ἰδέα τοῦ νοητικοῦ ἐνεργήματος τοῦ *προτίθεσθαι*, τοῦ *ἐννοεῖν* τὴν ἐκφραση αὐτὴ τοῦ κανόνα μὲ ἓνα συγκεκριμένο τρόπο, ποῦ σὰν νὰ προεξοφλεῖ καὶ νὰ προκαθορίζει μὲ κάποιο τρόπο ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐφαρμογῆς του πρὶν ἀκόμα πραγματοποιοῦν. Τὴν ἴδια σύνδεση μπορούμε νὰ τὴ δοῦμε ἴσως καὶ διαφορετικά. Τὸ κριτήριον γιὰ τὸ ἂν ὁ μαθητὴς ἔχει καταλάβει σωστὰ τὸν κανόνα εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ ποῦ τοῦ κάνει. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως *ὅποιαδήποτε* ἐφαρμογὴ (ὅτιδήποτε ποῦ θὰ μπορούσε πιθανὸν νὰ παρασταθεῖ ὡς ἐφαρμογὴ τῆς ἐκφρασης τοῦ κανόνα). Πρέπει νὰ εἶναι ἡ ὀρθὴ ἐφαρμογὴ. Ποιὰ εἶναι ὅμως τὰ κριτήρια τῆς ὀρθότητος; Ἐδῶ πάλι ἔχουμε τὴ διάθεση νὰ ἀπαντήσουμε πὼς ἡ ὀρθὴ ἐφαρμογὴ εἶναι ἐκείνη ποῦ ἐννοοῦσαμε: καὶ ἡ ἀπάντηση αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ τὴν εἰκόνα ὅλων τῶν σταδίων ποῦ ἔχουν κατὰ κάποιο τρόπο διανυθεῖ προκαταβολικὰ μὲ τὸ ἐνέργημα τοῦ ἐννοεῖν. Ἡ ἀποψη αὐτὴ εἶναι πολὺ πειστικὴ· γιατί, ἡ σημασία τοῦ κανόνα (τῆς ἐκφρασης) δὲν εἶναι ποῦ καθορίζει ποιὰ ἐφαρμογὴ του πρέπει νὰ θεωρεῖται ὀρθή; Ἐκεῖνο ποῦ κάνει ἐδῶ τὸν καθορισμὸ δὲν εἶναι οἱ ἴδιες οἱ λέξεις, ἢ τὰ ἴδια τὰ σύμβολα. Αὐτὰ εἶναι νεκρά, ἀδρανῆ (432, 454). Θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν(η), καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν συστηματικά, μὲ ἄπειρα διαφορετικοὺς τρόπους. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ κάθε παράφραση ἢ εἰκόνα (433), δηλαδὴ ἀντικατάσταση μιᾶς ἐκφρασης, ἢ ἐνὸς συμβόλου, μὲ ἄλλη: «ἀπὸ μόνες τους οἱ ἐρμηνεῖες (μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια) δὲν προσδιορίζουν τὸ νόημα» (198). Εἶναι φυσικὸ νὰ ὑποθέσουμε πὼς μόνο ἡ πρόθεση, τὸ «ψυχικὸ πρᾶγμα» μπορεῖ νὰ τὸ κάνει. Εἶναι φυσικὸ, ἀλλὰ βέβαια λαθεμένο (ἢ τουλάχιστον παραπλανητικὸ). Τὸ κριτήριον γιὰ τὴ σωστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ κανόνα εἶναι ἡ *συνηθισμένη πρακτικὴ* (199 - 201)· ἡ *συνηθισμένη πρακτικὴ* ὅσων ἔχουν ὑποστειῖ μιὰ ὀρισμένη ἐξάσκηση· ὁ τρόπος ποῦ διδαχτήκαμε νὰ ἐφαρμόζουμε, καὶ ἔτσι κι ἄλλιῶς ἐφαρμόζουμε, τὸν κανόνα.

Ἄκόμα, στὴν ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς συνηθισμένης πρακτικῆς, καὶ πουθενὰ ἄλλοῦ, μποροῦμε νὰ βροῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ στάδια «ἔχουν καθοριστεῖ ἀπὸ πρὶν» καὶ τὸν τρόπο ποὺ «ἐννοεῖ» ἢ «ἔχει τὴν πρόθεση» νὰ κάνει μιὰ ὀρισμένη ἐφαρμογὴ ὁ συνηθισμένος δάσκαλος ποὺ εἶναι κάτοχος αὐτῆς τῆς πρακτικῆς. (Ἀσφαλῶς· γιατί ὁ κανόνας καθορίζει αὐτὴ τὴν ἐφαρμογὴ σημαίνει ὅτι δὲν ἔχουμε καταλάβει σωστὰ τὸν κανόνα παρὰ μόνο ἂν τὸν χρησιμοποιοῦμε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο.) Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς δίνει ἐδῶ τὴν ψευδαίσθησι πὼς ὑπάρχουν κάποιοι ἄλλοι μυστηριώδεις καθοριστικοὶ παράγοντες εἶναι τὸ ὅτι, ἐπειδὴ ἔχουμε ὑποστεῖ μιὰ ὀρισμένη ἐξάσκηση, τὸ θεωροῦμε *δλότελα φυσικὸ* νὰ κάνουμε μιὰ ὀρισμένη ἐφαρμογὴ τῆς ἐκφρασης. Συνάγουμε τὰ ἐπακόλουθα τοῦ κανόνα σὰν «κατιτὶ αὐτονόητο» καὶ δὲν εἴμαστε σὲ θέσι νὰ ἀντιληφθοῦμε πὼς μπορεῖ κάποιος ἄλλος νὰ κάνει μιὰ δλότελα διαφορετικὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἐκφρασης. («Μὰ δὲν βλέπεις ὅτι. . .;» Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ χαρακτηριστικὴ ἐκφραση κάποιου ποὺ καταναγκάζεται ἀπὸ τὸν κανόνα» [231].) Στὴν περίστασι βέβαια δασκάλου - μαθητῆ ταιριάζει νὰ δίνονται ἐξηγήσεις, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τους εἶναι νὰ βοηθήσουν τὸ μαθητὴ νὰ κάνει τὸ ἴδιο πράγμα ποὺ κάνουμε καὶ ἐμεῖς, βρίσκοντάς το μάλιστα ἐξίσου φυσικὸ. «Οἱ ἐξηγήσεις τελειώνουν κάποτε» καὶ τότε ἀπλῶς δροῦμε. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά βέβαια «μπορεῖ νὰ ἔχει ἐξαντληθεῖ ἡ ἱκανότητα τοῦ μαθητῆ νὰ μαθαίνει».

Ὡς ἀντίρρηση στὶς ἀπόψεις τοῦ ὁ Wittgenstein σημειώνει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες, καὶ τὴν τάσι νὰ καταφεύγουμε στὶς λέξεις 'τὸ ἴδιο': τὴν τάσι, λ.χ., νὰ λέμε 'Μὰ ὅταν ἐξηγοῦμε ἕναν κανόνα σὲ κάποιον, δίνοντάς του παραδείγματα γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ του, ὅλο κι ὅλο ποὺ θέλουμε νὰ δεῖ εἶναι πὼς πρέπει νὰ κάνει τὸ ἴδιο καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις'. Ὁ Wittgenstein, σὲ ἀπάντησι, δείχνει πὼς ἡ ἰδέα ἐνὸς μοναδικοῦ, γενικὰ ἐπαρκοῦς κριτηρίου γιὰ τὸ 'τί εἶναι τὸ ἴδιο' δὲν ἔχει νόημα. Τὰ κριτήρια γιὰ τὸ 'νὰ κάνουμε τὸ ἴδιο', *στὴν περίπτωσι ἐνὸς συγκεκριμένου κανόνα*, εἶναι ἀκριβῶς τὰ κριτήρια — ὅποια καὶ ἂν εἶναι αὐτὰ — γιὰ τὴν ὀρθὴ τήρησι αὐτοῦ τοῦ κανόνα. Οἱ ἐννοίαι τοῦ 'κανόνα' καὶ τῆς 'ταυτότητας' συγγενεύουν στενὰ μεταξύ τους, τὸ ἴδιο ὅπως ἡ λέξι 'πρότασι' (proposition) μὲ τὴ φράσι 'ἀληθοῦς ἢ ψευδῆς' (βλ. 185, 208, 215 - 216, 223 - 227).

Στὶς παραγράφους ποὺ συζητήθηκαν ἐδῶ, ὁ W. ἀσχολεῖται ἄμεσα μὲ τὰ θέματα κυρίως τοῦ νοεῖν ἢ κατανοεῖν κάτι μέσω τῆς ἐκφρασης ἐνὸς κανόνα. Αὐτὰ ὅμως ποὺ λέει ἐδῶ, πιστεύει πὼς ἔχουν πολὺ εὐρύτερες συνέπειαι γενικὰ γιὰ τὴ γλώσσα. Οἱ συνέπειαι αὐτῆς δίνουν στὴν ἐξίσωσι νόημα-χρῆσι μιὰ νέα, πολὺ σπουδαία σημασία, σὲ σχέση μὲ τὰ θέματα τοῦ βιώματος καὶ τοῦ αἰσθήματος ποὺ συζητεῖ κατόπιν. Μὲ λίγα λόγια: ἐκεῖνο ποὺ λέει γιὰ τὴν τήρησι αὐτοῦ ποὺ συνήθως ὀνομάζουμε 'κανόνες', ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν τήρησι αὐτοῦ ποὺ οἱ φιλόσοφοι συνηθίζουν νὰ ὀνομάζουν 'κανόνες χρῆσις' ὄλων τῶν ἐκφράσεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι — ἢ ὄχι — ἐκφράσεις κανόνων. Τὸ νὰ τηροῦμε ἕναν κανόνα 'ἰδιωτικὰ' σημαίνει νὰ συμμορφωνόμα-

στε με μιὰ συμφωνημένη κοινή πρακτική. «Δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀκολουθοῦμε ἕναν κανόνα 'ιδιωτικά'» (202). Ἡ ἔμφαση βρίσκεται στὴ *συμφωνημένη κοινή πρακτικὴ* στὴ χρήση τῶν ἐκφράσεων, καὶ ἔχει ὡς ἐπακόλουθο, σὲ περιπτώσεις ποὺ ταιριάζει νὰ μιᾶμε γιὰ κριτήρια, τὴν ὑπαρξὴ *συμφωνημένων κοινῶν κριτηρίων* γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους. Ὁ Wittgenstein παρατηρεῖ πὼς αὐτό, μετὴ σειρὰ του, ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξὴ γενικῆς ὁμογνωμίας στὶς *κρίσεις* (242). Ἡ μεγάλη σημασία ποὺ ἔχουν τὰ σημεῖα αὐτὰ προβάλλει ἀμέσως παρακάτω.

Προτοῦ στραφοῦμε στὴν ἐξέταση ποὺ κάνει ὁ Wittgenstein στὸ ἐπόμενο θέμα του, εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή νὰ προσέξουμε μερικὰ ἀκόμα ἀπὸ ὅσα λέει γιὰ τὸ 'ἐννοῶ κάτι με μιὰν ἔκφραση'. Ξαναγυρίζει σὲ αὐτὸ κατὰ διαστήματα σὲ ὁλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο βιβλίο με μιὰ πλούσια σειρὰ ἀπὸ παραδείγματα, ἐπιχειρήματα καὶ προτάσεις (βλέπε ἰδιαίτερα 503- 510, 525 - 534, 540 - 546, 592 - 598, 607, 661 - 693, II.ii, II.vi, II.xi, σ. 267 - 272). Ὅπως καὶ πὶὸ πάνω, ἡ ἐπίθεσή του στρέφεται κυρίως ἐναντίον τῆς ἀκόλουθης θεωρίας: ἐκεῖνο ποὺ δίνει, σὲ μιὰ χρησιμοποιούμενη ἔκφραση, τὸ νόημα καὶ τὴ ζωὴ της εἶναι τὸ ἰδιαίτερο βίωμα, ἢ ἐνέργημα, τοῦ ἐννοεῖν κάτι με τὴν ἔκφραση αὐτή, τὸ ὁποῖο ἔχει αὐτὸς ποὺ τὴ χρησιμοποιεῖ. Διαλέγω μερικὰ βασικὰ σημεῖα.

(α) Μιὰ ἀπὸ τὶς πηγές τῆς θεωρίας εἶναι ἡ διαφορὰ ποὺ νιώθουμε ἀνάμεσα στὴ χρήση τῶν λέξεων σὲ ἕνα συνηθισμένο πλαίσιο ἀναφορᾶς καὶ σὲ ἕνα ἀφύσικο πλαίσιο (ὅταν λ.χ. ἐπαναλαμβάνουμε κοροϊδευτικὰ μιὰ φράση, ὅταν τὴν ἀναφέρουμε ὡς ἀπόφθεγμα ἢ σὲ μιὰ ἄσκηση ἀπαγγελίας κλπ.). Ἐπειδὴ νιώθουμε μιὰ διαφορὰ αἰσθήματος σὲ αὐτὲς τὶς τελευταῖες περιπτώσεις, τείνουμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς αὐτὴ συνίσταται στὴν ἀπουσία τοῦ κανονικοῦ βιώματος νὰ ἐννοῶ αὐτὸ ποὺ λέω. Μετὸν ἴδιο τρόπο θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε, ὡστόσο θυμηθοῦμε τὰ γεγονότα, πὼς καθετὶ ποὺ δὲν τὸ αἰσθανόμαστε ξένο, τὸ νιώθουμε γνώριμο (592 - 598, 607· πρβλ. ἐπίσης τὸ 'νὰ εἶμαι ἐπηρεασμένος', 169 - 170).

(β) Στὸ μέρος II.vi (πρβλ. ἐπίσης 592) ὁ Wittgenstein κάνει μιὰ ἐξοχη ἀνάλυση τῆς ἰδιαίτερης ἀτμόσφαιρας ἢ τοῦ αἰσθήματος ποὺ φέρνει μαζί της κάθε λέξη. (Γιὰ παράδειγμα, μερικοὶ φιλόσοφοι μίλησαν γιὰ ἕνα 'συναίσθημα τοῦ ἐάν'.) Ὅποιοδήποτε συναίσθημα καὶ ἂν συνοδεύει τὴν ἀνάγνωση ἢ τὴν ἐκφορὰ μιᾶς ὀρισμένης λέξης, μόνο ὡς συνοδευτικὸ τῆς λέξης νιώθουμε τὸν πειρασμὸ νὰ τοῦ δώσουμε αὐτὴ τὴν εἰδικὴ σημασία. Ἐνα τέτοιο συναίσθημα ἢ αἰσθημα μπορεῖ νὰ τὸ ἔχουμε σὲ διαφορετικὸ πλαίσιο, καὶ νὰ μὴν τὸ ἀναγνωρίσουμε διόλου. Τὸ συναίσθημα ὅμως, ἢ ἡ ἀτμόσφαιρα, ποὺ χάνει τὴν ταυτότητά του (τὴν ταυτότητα, λ.χ., τοῦ 'συναίσθηματος τοῦ ἐάν'), μόλις ἀποχωριστεῖ ἀπὸ ἕνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο, δὲν εἶναι ἕνα εἰδικὸ συναίσθημα, ἢ ἀτμόσφαιρα, ποὺ νὰ ἔχει κάποια σχέση μετὰ τὸ ἀντικείμενο. Ἀντιθέστε το με μιὰ γνήσια περίπτωση ὅπου πράγματα, ἂν καὶ τὸ καθένα μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ χωριστὰ, συνδέονται στενὰ μεταξύ τους. Ἐδῶ μιὰ διαφορετικὴ σύνδεση θὰ μᾶς ξάφνιαζε καὶ θὰ μᾶς προκαλοῦσε ἐκπληξή.

(γ) Ὁ Wittgenstein δὲν ἀρνεῖται πὼς μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε μία σημασία στὴν ἔννοια τοῦ βιώνω τὸ νόημα μιᾶς λέξης (βλέπε II.ii καὶ II.xi, σ. 267-269. Πρβλ. ἐπίσης 526-534). Θὰ μπορούσαμε, δικαιολογημένα, νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φράση αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ πολλὰ βιώματα ποὺ ὄντως ἔχουμε καὶ ποὺ ἐπηρεάζουν βαθιὰ τὴ στάση μας ἀπέναντι στὴ γλώσσα. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ εἶναι τὰ ἐξῆς: βρίσκω τὴ μοι *juste*⁽⁹⁾ ἀφοῦ ἀπορρίψω ἀρκετὲς ὑποψήφιες, διαβάζω μὲ ἔκφραση, ἐπαναλαμβάνω μιὰ λέξη μέχρι ποὺ νὰ φανεῖ πὼς 'χάνει τὸ νόημά της'. Ὡς συγκεκριμένο παράδειγμα, ὁ Wittgenstein ἀναφέρει τὸ παιχνίδι νὰ προφέρουμε μιὰ λέξη ὅπως 'σφύρα', πότε μὲ τὸ ἓνα καὶ πότε μὲ τὸ ἄλλο τῆς νόημα. Μπορεῖ νὰ συμμορφωθοῦμε μὲ τὴν ὁδηγία νὰ τὸ κάνουμε αὐτό, καὶ ἴσως ἀναφέρουμε ἓνα διαφορετικὸ βίωμα τῆς λέξης. Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὸ τὸ παιχνίδι δείχνει πόσο ἀσήμαντο εἶναι τὸ βίωμα σὲ σχέση μὲ τὸ νὰ ἐννοοῦμε τὴ λέξη, πότε μὲ τὸν ἓνα τρόπο καὶ πότε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο, μέσα στὴν κανονικὴ πορεία τῶν γεγονότων: γιατί ἴσως δὲν εἴμαστε τότε σὲ θέση νὰ ἀναφέρουμε ἓνα τέτοιο βίωμα. Γενικά, ἡ λέξη 'νόημα' μπορεῖ νὰ ἀποκτήσει μιὰ δευτερεύουσα χρήση σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ βιώματα ποὺ ἡ σπουδαιότητά τους εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸν τρόπο ποὺ νιώθουμε ἀπέναντι στὴ γλώσσα μας. Ἡ χρήση ὅμως αὐτὴ εἶναι ἐπουσιώδης. Οἱ λέξεις ἐξακολουθοῦν νὰ διατηροῦν τὰ νοήματά τους, ἡ γλώσσα μπορεῖ νὰ χρησιμεύει ὡς μέσο ἐπικοινωνίας καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχουν τὰ φαινόμενα αὐτά.

(δ) Ἡ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὶς τελευταῖες συζητήσεις (661 - 693, καὶ σ. 270 - 271) ἀφορᾷ τὸ ἐννοεῖν, μὲ τὴ σημασία ποὺ ἔχει σὲ μιὰν ἐρώτηση, ὅπως 'ποιὸν ἐννοοῦσες;', δηλαδή μιὰ προτιθέμενη ἀναφορὰ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ μιὰ προτιθέμενη σημασία. Ὡστόσο ὑπάρχουν στενὲς ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς δύο. Ὅταν πῶ, ἀναφερόμενος σὲ μιὰ προηγούμενη παρατήρηση, 'ἐννοοῦσα αὐτόν', ἀναφέρομαι σὲ μιὰ ὀρισμένη χρονικὴ στιγμή (τὴ στιγμή ποὺ ἔκανα τὴν παρατήρηση)· ὄχι ὅμως σὲ ἓνα βίωμα ποὺ εἶχα τότε. Μπορεῖ μερικὲς φορὲς νὰ ὑπάρξουν χαρακτηριστικὰ συνοδευτικὰ φαινόμενα, ματιές, στροφὴ τῆς προσοχῆς· δὲν εἶναι ὅμως αὐτὰ ποὺ συνιστοῦν τὸ 'ἐννοοῦσα αὐτόν'. Παράβαλε τὸ 'ἐννοοῦσα αὐτόν' μὲ τὴ φράση 'μιλοῦσα γι' αὐτόν'. Ἐκεῖνο ποὺ κάνει ἀληθὲς τὸ ὅτι μιλοῦσα γι' αὐτόν εἶναι τὸ σύνολο τῶν περιστάσεων μέσα στὶς ὁποῖες ἔγινε ἡ ἀρχικὴ παρατήρηση καὶ εἰδικότερα τὸ γενικὸ σύνολο ἢ ἡ κατεύθυνση τῶν ἐνεργειῶν μου, μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ ἴδια ἢ ἐξήγηση ('αὐτόν ἐννοοῦσα'). Αὐτὸ ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς μπερδέψει ἐδῶ εἶναι ὅτι, βέβαια, δὲν ἀνακαλύπτω ποιὸν ἐννοοῦσα ἐξετάζοντας ἐκεῖνες τὶς περιστάσεις. Οὔτε ὅμως ἀναφέρω κάποιον ἀναμφισβήτητο ἰδιαίτερο βίωμα. Αὐτὸ ποὺ συμβαίνει (ἐρμηνεύω ἐδῶ λίγο) εἶναι μᾶλλον πὼς ὅταν δίνω τὴν ἐξήγηση γιὰ τὸ ποιὸν ἐννοοῦσα, συνεχίζω μιὰν ὀρισμένη ἀλυσίδα ἐνεργειῶν· ὅπως θὰ μποροῦσα, προκειμένου νὰ δείξω ἀντικείμενα πάνω σὲ ἓνα σύνθετο διάγραμμα, νὰ προτιμήσω μιὰ λεπτότερη ἀπὸ μιὰ παχύτερη ράβδο, ποὺ νὰ εἶναι πιὸ ἐξυπηρετικὴ γιὰ τὸ σκοπὸ μου. Θὰ μποροῦσα ἀκόμα νὰ δια-κόψω αὐτὴ τὴν

άλυσίδα ἐνεργειῶν, νὰ τὸ σκεφτῶ καλύτερα, καὶ νὰ βάλω στὴ θέση της ἄλλο ὄνομα· καὶ τότε θὰ ποῦν πὼς εἶπα ψέματα. Τὸ ἐρώτημα ποῦ δὲν πρέπει νὰ θέσουμε εἶναι: πὼς ξέρω ποιὸν ἐννοοῦσα; Γιατί, δὲν ἔχω τρόπο νὰ τὸ ξέρω, δὲν ἔχω καθόλου κριτήρια. (Ὁ Wittgenstein προβάλλει τὴν ἄποψη πὼς καὶ οἱ δύο λέξεις, 'ξέρω' καὶ 'ἀμφιβάλλω', δὲν ἔχουν θέση ἐδῶ. Ἀσφαλῶς ὅμως μπορεῖ κάποιος, στὴν πράξη, νὰ πεῖ πὼς ξέχασε γιὰ ποιὸν μιλοῦσε καί, ἐπομένως, πὼς ἀμφιβάλλει, πὼς δὲν εἶναι σίγουρος· καὶ ὕστερα νὰ θυμηθεῖ. Ἀλλὰ αὐτὴ εἶναι μιὰ ἀσήμαντη διαφοροποίηση· γιατί ὁ Wittgenstein καταπιάνεται ἄλλοῦ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ νὰ *θυμᾶται* κανεὶς τὶς προθέσεις του.)

Πόνος καὶ πρόσωπα. (Βλέπε 142, 243 - 315, 350 - 351, 384, 390, 398 - 421, Π.ιγ, Π.ν.) Μελετώντας κανεὶς τὶς παραγράφους ὅπου ὁ W. καταπιάνεται μὲ τὰ αἰσθήματα, εἶναι πιθανὸ νὰ νιώσει πὼς ἡ ἱκανότητά του νὰ ἀφομοιώσει φτάνει στὸ τέλος της. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Wittgenstein ἐνάντια στὸ νὰ λέμε πὼς οἱ φράσεις 'ἐννοῶ / κατανοῶ κάτι μὲ μιὰν ἔκφραση' ἐκπροσωποῦν (stand for) ἢ κατονομάζουν εἰδικὰ βιώματα, μοῦ φαίνεται πὼς ἔχει ἀναπτυχθεῖ διεξοδικά. Καὶ ἡ ἴδια ὁμως ἡ σημασία αὐτῆς τῆς ἄρνησης καθίσταται ἀμφισβητήσιμη ἂν προκύψει πὼς καμιὰ ἀπολύτως λέξη δὲν ἐκπροσωπεῖ καὶ δὲν κατονομάζει κανένα εἰδικὸ βίωμα. (Τὰ βιώματα ποῦ συνοδεύουν χαρακτηριστικὰ τὸ 'κατάλαβα!' δὲν πρέπει νὰ ταυτίζονται μὲ τὴν κατανόηση. Προσπάθησε νὰ ἀντικαταστήσεις ἐδῶ, στὶς κατάλληλες θέσεις, τὸ «'πονῶ'» καὶ τὸ 'πόνος'.) Ὁ W., στὴ συζήτησή του πάνω στὸ θέμα αὐτό, μοῦ φαίνεται πὼς ταλαντεύεται ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἰσχυρότερη καὶ σὲ μιὰ ἀσθενέστερη θέση, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη εἶναι ψευδὴς καὶ ἡ δεύτερη ἀληθὴς. Αὐτὲς μποροῦν νὰ περιγραφοῦν μᾶλλον, παρὰ νὰ διατυπωθοῦν, ὡς ἐξῆς. (Δὲν ἀποδίδω βαρύτητα στὶς περιγραφές τους: ἡ σημασία τους θὰ ἀναφανεῖ παρακάτω.) Σύμφωνα μὲ τὴν ἰσχυρὴν θέση, καμιὰ λέξη δὲν κατονομάζει αἰσθήματα (ἢ 'ιδιωτικὰ βιώματα')· καὶ εἰδικότερα ἡ λέξη 'πόνος' (πρβλ. 293). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀσθενέστερη θέση, γιὰ νὰ ὑπάρξει μιὰ κοινὴ γλώσσα στὴν ὁποία τὰ αἰσθήματα ἀποδίδονται σὲ ἐκείνους ποῦ τὰ ἔχουν, πρέπει νὰ ἱκανοποιοῦνται ὀρισμένες συνθῆκες· καὶ ἀκόμα, ὀρισμένες συγχύσεις γιὰ τὰ αἰσθήματα ὀφείλονται στὸ ὅτι δὲν τὸ προσέξαμε αὐτό, καί, συνεπῶς, οὔτε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ ἡ γλώσσα τῶν αἰσθημάτων. Ἡ ταλάντευση ἀνάμεσα στὶς δύο θέσεις ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀσθενέστερη μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσχυρότερη, ἂν προσθέσουμε μιὰ προϋπόθεση σχετικὰ μὲ τὴ γλώσσα, πὼς δηλαδή λέμε ὅ,τι μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὸ περιγραφικὸ νόημα μιᾶς λέξης, ὅταν δείχνουμε τί λογῆς *κριτήρια* μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ μεταχειριστοῦν γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσουν ἢ γιὰ νὰ ἀποφασίσουν ἂν χρησιμοποιεῖται σωστὰ ἢ ὄχι.

Ἡ ἰσχυρὴ θέση ἀναπτύσσεται πρῶτα μὲ μιὰν ἐπίθεση ἐνάντια στὴν ἰδέα μιᾶς ιδιωτικῆς γλώσσας (243 κ.έ.). Μὲ τὸν ὄρο 'ιδιωτικὴ γλώσσα' θὰ ἐννοοῦμε ἐδῶ μιὰ γλώσσα τῆς ὁποίας τὰ ὀνόματα (περιγραφικὲς λέξεις) ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ στὰ αἰσθήματα ἐκείνου ποῦ χρησιμοποιεῖ τὴ γλώσσα.

Μπορούμε νὰ τὸν φανταστοῦμε πὼς καταγράφει τὴν ἐμφάνιση ὀρισμένων αἰσθημάτων. Τὸ κύριο σημεῖο στὴν ἐπίθεση εἶναι πὼς ὁ ὑποθετικὸς χρήστης τῆς γλώσσας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἐλέγξει, δὲν θὰ εἶχε κανένα κριτήριον γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρήσης της. Θὰ εἶχαμε ἴσως τὴ διάθεση νὰ ποῦμε πὼς ἡ μνήμη του παρέχει κάποια δυνατότητα ἐλέγχου. Τί ἐλεγκο ὅμως ἔχει αὐτὸς πάνω στὴ μνήμη του; Ἄς ὑποθέσουμε πὼς στὴν περίπτωση μιᾶς συγκεκριμένης λέξης θυμᾶται πάντα λάθος τὴ χρήση της. Τί διαφορὰ θὰ κάνει; Δὲν θὰ ὑπάρχει κανένας τρόπος γιὰ νὰ μπορέσει κανεὶς νὰ κάνει διάκριση ἀνάμεσα σὲ μιὰ σωστὴ καὶ σὲ μιὰ λαθεμένη χρήση. Ἡ ἰδέα, λοιπὸν, μιᾶς σωστῆς χρήσης εἶναι ἐδῶ κενὴ καί, μαζί με αὐτήν, ἡ ἰδέα μιᾶς τέτοιας γλώσσας. Ἐκεῖνο τώρα ποῦ ἔχει ἐνδιαφέρον στὴν ἐπίθεση, εἶναι πὼς ὁ Wittgenstein τὴν παρουσιάζει σὰν νὰ ἰσχύει μόνο, ἢ, εἰδικά, ὅταν πρόκειται γιὰ μιὰ ἰδιωτικὴ γλώσσα στὴν ὁποία ὅλες οἱ περιγραφικὲς λέξεις ὑποτίθεται πὼς ἐκπροσωποῦν αἰσθήματα. Ἄλλὰ βέβαια, ἂν ἔχει κάποιο κῦρος, ἔχει τὸ ἴδιος κῦρος καὶ στὴν περίπτωση μιᾶς ἰδιωτικῆς γλώσσας (τοῦτο σημαίνει ἐδῶ ἡμιγλώσσα ποῦ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ἓνα μόνο ἄτομο), στὴν ὁποία οἱ λέξεις δὲν ἐκπροσωποῦν διόλου αἰσθήματα ἀλλὰ πράγματα, ὅπως χρώματα, ὑλικά ἀντικείμενα ἢ ζῶα. Ἐδῶ πάλι τὸ ἄτομο δὲν διαθέτει καμιά ἐξωτερικὴ δυνατότητα ἐλέγχου γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρήσης τῶν ὀνομάτων. (Δὲν ὠφελεῖ νὰ ποῦμε πὼς σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἂν καὶ ὄχι στὴν περίπτωση τῆς γλώσσας γιὰ τὰ αἰσθήματα, μπορεῖ κάποιος νὰ συντάξει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ἓνα φυσικὸ λεξικό, ἓναν πίνακα λ.χ. με ὀνόματα ἀπέναντι σὲ εἰκόνες. Τὰ ἐπιχειρήματα ποῦ ὁ Wittgenstein χρησιμοποιεῖ σὲ ἄλλα σημεία εἶναι ἐδῶ ἀποφασιστικά. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ πίνακα ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ χρήση του.) Ἄν ὅμως εἶναι ἔτσι, τότε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Wittgenstein θὰ ἔτειναν νὰ δείξουν, τὸ πολὺ, πὼς ἡ ἰδέα μιᾶς ὁποιοῦδήποτε εἴδους γλώσσας, ποῦ θὰ τὴ χρησιμοποιοῦσε ἓνα μονάχα πρόσωπο, εἶναι παραλογισμὸς: καὶ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε καμιά εἰδικὴ ἐπίπτωση στὴν περίπτωση τοῦ αἰσθήματος.

Εἶναι ὅμως ξεκάθαρο πὼς ὁ W. ἐπιδιώκει τὰ ἐπιχειρήματά του νὰ ἔχουν εἰδικὴ ἐπίπτωση στὴν περίπτωση αὐτῆ. Ἄς κοιτάξουμε λοιπὸν τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στίς δύο ὑποτιθέμενες ἰδιωτικὲς γλώσσες. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε (ἀκολουθώντας τὸν Wittgenstein) πὼς στὴν περίπτωση τῆς πρώτης, ἐκείνης γιὰ αἰσθήματα μόνο, δὲν ὑπάρχουν συγκεκριμένες, χαρακτηριστικὲς, φανερὲς ἐκφράσεις τῶν αἰσθημάτων, ποῦ νὰ τίς ἐξωτερικεύει ὁ ὑποθετικὸς χρήστης τῆς γλώσσας. Ὑποθέτουμε τώρα παρατηρητὲς ποῦ νὰ παρακολουθοῦν τὴ συμπεριφορὰ καὶ τὸ περιβάλλον αὐτῶν ποῦ χρησιμοποιοῦν τὶς γλώσσες αὐτές. Ὁ παρατηρητὴς (B) τοῦ χρήστη τῆς δεύτερης γλώσσας παρατηρεῖ ἓνα συσχετισμὸ ἀνάμεσα στὴ χρήση τῶν λέξεων καὶ τῶν προτάσεων της καὶ στίς ἐνέργειες καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ ὁμιλητῆ. Ὁχι ὅμως ὁ παρατηρητὴς τοῦ χρήστη τῆς πρώτης γλώσσας. Ὁ παρατηρητὴς B εἶναι, ἐπομένως, σὲ θέση νὰ διατυπώσῃ ὑποθέσεις σχετικὰ με τὰ νοήματα (τὴν κανονικὴν χρήση) τῶν λέξεων τῆς γλώσσας αὐτοῦ τὸν ὁποῖο παρατηρεῖ. Με τὸν καιρὸ θὰ μπο-

ροῦσε καὶ νὰ τὴν μιλήσει: ἡ πρακτικὴ λοιπὸν τοῦ ἑνὸς χρησιμεύει ὡς ἔλεγχος ὀρθότητος γιὰ τὴν πρακτικὴ τοῦ ἄλλου. Θὰ ποῦμε ὅμως πῶς, προτοῦ ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ τὸ εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα (προτοῦ ἢ χρῆσις τῆς γλώσσας γίνῃ ἕνας *συμμερισμένος* [shared] «τρόπος ζωῆς»), οἱ λέξεις τῆς γλώσσας δὲν εἶχαν κανένα νόημα, καμιά χρῆσις; Καὶ ἂν δὲν ποῦμε κάτι τέτοιο γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ μποροῦμε νὰ πετύχουμε τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό, γιὰτὶ νὰ τὸ ποῦμε γιὰ τὴν ὑποθετικὴν περίπτωση ὅπου δὲν μποροῦμε; Στὴν κάθε περίπτωση, παρόλο ποὺ ἡ γλώσσα χρησιμοποιεῖται ἀπὸ ἕνα μόνο πρόσωπο (ὡς ποῦμε, ὅπως σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τοῦ Wittgenstein, πῶς καταγράφει τὰ συμβάντα), τὸ νόημα τῶν λέξεων εἶναι ζήτημα τῆς συνηθισμένης πρακτικῆς τοῦ χρήστη: στὴν κάθε περίπτωση ὁ μόνος ἔλεγχος πάνω σὲ αὐτὴ τὴ συνηθισμένη πρακτικὴ εἶναι ἡ μνήμη. Ὡστόσο (θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς), δὲν θὰ εἶχαμε ποτὲ τὴ δυνατότητα νὰ ἐλέγξουμε τὴν ὑπόθεσις ὅτι κάποιος χρησιμοποιεῖ μιὰ γλώσσα τοῦ πρώτου εἴδους. Ὅμως τί μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἔλεγχος ἐδῶ; Ἄς ὑποθέσουμε πῶς ὁ χρήστης αὐτὸς κατέχει ἐπίσης τὴ συνηθισμένη κοινὴ γλώσσα, καὶ μᾶς ἔλεγε πῶς εἶχε χρησιμοποιήσει (ἢ ἐξακολουθοῦσε νὰ χρησιμοποιεῖ) μιὰν ἰδιωτικὴν γλώσσα. Ἐδῶ ἀξίζει ἀκριβῶς νὰ ρωτήσουμε, σὲ συνδυασμὸ μὲ μερικὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Wittgenstein: Πράγματι, δὲν συμβαίνει κάποτε νὰ μὴ θυμόμαστε τὴ σωστὴ χρῆσις πολὺ ἀπλῶν λέξεων τῆς κοινῆς μας γλώσσας καὶ νὰ πρέπει νὰ διορθώσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας παρατηρώντας τὴ χρῆσις ποὺ κάνουν σ' αὐτὲς οἱ ἄλλοι; — Ὁ W. προβληματίζεται σοβαρὰ γιὰ τὸ πῶς θὰ μποροῦσε κάποιος νὰ εἰσάγει σὲ αὐτὴ τὴν ἰδιωτικὴν γλώσσα ἕνα ὄνομα γιὰ ἕνα αἶσθημα. Ὅμως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ φανταστοῦμε καμιά ἰδιαίτερη ἱεροτελεστία. Μπορεῖ ἀπλῶς νὰ τοῦ κάνει ἐντύπωση ἕνα ὀρισμένο αἶσθημα χάρις στὴν περιοδική του ἐπανάνοδο καὶ νὰ ἀποκτήσει τὴ συνήθεια, κάθε φορὰ ποὺ αὐτὸ συμβαίνει, νὰ χαράζει ἕνα ὀρισμένο σημάδι σὲ διαφορετικὴ μεριά. Τὸ χάραγμα τῶν σημαδιῶν θὰ βοηθοῦσε νὰ ἐντυπωθεῖ τὸ συμβάν στὴ μνήμη του. Μποροῦμε εὐκόλα νὰ φανταστοῦμε αὐτὴ τὴ διαδικασία νὰ ἀναπτύσσεται σὲ ἕνα σύστημα ἡμερολόγησις. (Ὁ σκοπὸς αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων εἶναι νὰ δείξει ποῖο ρόλο παίζει τὸ ὄνομα τοῦ αἰσθήματος μέσα στὸ ἰδιωτικὸ γλωσσικὸ παιχνίδι.)

Ἐνα ἀκόμα ἀπὸ τὰ κύρια ἐπιχειρήματα τοῦ Wittgenstein εἶναι βασικὰ μιὰ παραλλαγή τοῦ πρώτου. Ἐπισημαίνει δυὸ σημεῖα ποὺ σχετίζονται μεταξύ τους καὶ ποὺ δὲν θὰ εἶχαμε τὴ διάθεσις νὰ τὰ ἀμφισβητήσουμε: (1) «Ἡ ἔκφρασις ἀμφιβολίας δὲν ἀνήκει στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι» (288), δηλαδὴ στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι μὲ τὸ 'πονῶ'³ καὶ (2) «(ὅταν λέω πῶς 'πονῶ') δὲν εἶναι βέβαια ἀπὸ τὰ κριτήρια ποὺ ἀναγνωρίζω τὸ αἶσθημά μου» (290). Ὁ Wittgenstein φαίνεται νὰ νομίζει πῶς αὐτὰ τὰ γεγονότα μποροῦν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν, μόνο ἂν θεωρήσουμε τὸ 'πονῶ' ὡς ἔκφρασις ἢ ὡς ἐκδήλωσις πόνου, μαζί μὲ φυσικὲς ἐκφράσεις ὅπως ἡ κραυγὴ ἢ ὁ στεναγμὸς· μιὰ ἔκφρασις βέβαια ποὺ εἶναι, ἀντίθετα μὲ αὐτὲς, ἀποτέλεσμα ἐξάσκησης (244, 288 κλπ.). Ἄν δοῦμε τὸν 'πόνο' ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ, παύει νὰ ἐμφανίζεται σὰν ὄνομα ἢ σὰν περιγραφή

ένός αίσθήματος. "Αν δέν τόν δοῦμε ἔτσι, τότε θά χρειαστοῦμε κριτήρια γιά τήν ἀναγνώριση τοῦ αίσθήματος· καί μαζί μέ αὐτά, θά εἰσχωροῦσε ἡ δυνατότητα τῆς πλάνης (288). (Αὐτό ἐδῶ, φυσικά, θυμίζει τή συζήτηση γιά τήν κατανόηση. Ὑπάρχουν κριτήρια γιά τήν κατανόηση, ὅπως καί γιά τόν πόνο, πού τά χρησιμοποιοῦμε στήν περίπτωση τῶν ἄλλων. Δέν τά χρησιμοποιεῖ ὁμοῦ κανεῖς γιά τόν ἑαυτό του ὅταν λέει 'καταλαβαίνω' — καί ἡ ρήση του αὐτή πρέπει νά παραβληθεῖ μέ μιᾶ ἀναφώνηση, ἕνα χαρούμενο σκίρτημα, καί ὄχι μέ μιᾶ ἀναφορά κάποιου ψυχικοῦ συμβάντος.) Μοῦ φαίνεται πῶς ὁ Wittgenstein ἔχει μπερδευτεῖ ἐδῶ: ἡ ἀσθενέστερη θέση συγχέεται μέ τήν ἰσχυρότερη. Ἐχει δεσμευτεῖ ἀπό τήν ἄποψη πῶς δέν μπορεῖ κανεῖς νά πεῖ, λογικά, πῶς ἀναγνωρίζει ἢ προσδιορίζει κάτι, παρὰ μονάχα ἂν χρησιμοποιεῖ *κριτήρια*: καί, συνεπῶς, δέν μπορεῖ νά ἀναγνωρίσει ἢ νά προσδιορίσει αίσθήματα. Ἀλλά, βέβαια, αὐτό δέν εἶναι ἀλήθεια. Ἄς ἀναλογιστοῦμε περιπτώσεις ὅπου τὸ ἀντιστάθμισμα τῆς 'ἐκφρασης' ἢ τῆς 'ἐκδήλωσης' εἶναι ἀσθενέστερο ἢ ἀνύπαρκτο. Ἄς ἀναλογιστοῦμε, λόγου χάρι, γεύσεις καί φράσεις ὅπως 'γεύση κρεμμυδιοῦ', 'μεταλλική γεύση'. Ἐχοῦμε ἐδῶ ἕνα πράγμα (μία γεύση), πού σχετίζεται μέ ἕνα ἄλλο (ὕλική οὐσία), πού ὁμοῦ μπορεῖ καθαυτὸ νά ἀναγνωριστεῖ καί νά προσδιοριστεῖ μέ βεβαιότητα. Μόνο, βέβαια, πού δέν χρησιμοποιεῖ κανεῖς *κριτήρια* ταυτότητας γιά τὴν γεύση. Ἄν τεθεῖ τὸ ἐρώτημα 'ποῖο εἶναι ἐδῶ τὸ κριτήριο τῆς ταυτότητας', τὸ μόνο πού μποροῦμε νά ἀπαντήσουμε εἶναι: 'μά ἢ ἴδια ἢ γεύση' (πρβλ. 'τὸ ἴδιο τὸ αἶσθημα'). Ἀσφαλῶς οἱ φράσεις μέ τίς ὁποῖες *ἀναφερόμαστε* σὲ τέτοιες γεύσεις περιέχουν παραπομπές σὲ πράγματα πού μποροῦμε νά δοῦμε καί νά ἀγγίξουμε· γιατί μιᾶ κοινὴ γλώσσα. Ὡστόσο, δέν ἀναγνωρίζουμε τὴν γεύση μέ τὴ βοήθεια τῆς ἀντίστοιχης οὐσίας στήν ὁποία παραπέμπουμε γιά νά ὀνομάσουμε τὴν γεύση αὐτή. Ἄς ἀναλογιστοῦμε ἀκόμα πῶς διακρίνουμε καί ἀναγνωρίζουμε διάφορους ἐπιμέρους πόνους (δέν ἐννοῶ πόνους σὲ διαφορετικὰ μέρη) — πόνους καί σουβλιές, καψίματα καί τσιμπήματα κλπ. Σὲ πολλές περιπτώσεις δέν ὑπάρχουν, ἢ δέν εἶναι φανερές, διαφορετικὲς χαρακτηριστικὲς φυσικὲς ἐκφράσεις πόνου, πού νά ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐτὲς τίς διαφορὲς ποιότητες. Οἱ φράσεις μέ τίς ὁποῖες ὀνομάζουμε αὐτὰ τὰ ἐπιμέρους βιώματα πόνου εἶναι κοινὰ ἀναλογικὲς· καί τοῦτο ἐπίσης ὀφείλεται στὸ ὅτι θέλουμε μιᾶ κοινὴ γλώσσα.⁴ Ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ Wittgenstein ἔχει ὡς στόχο τίς προϋποθέσεις πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά μιᾶ κοινὴ γλώσσα, ὅπου ὁ πόνος μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σὲ πρόσωπα, τὴ συνακόλουθη ἀνάγκη *κριτηρίων* γιά τὴν ἀπόδοση τοῦ πόνου καί τὰ ἀποτελέσματά της πάνω στὴ χρήση τῆς λέξης 'πόνος' τῆς κοινῆς γλώσσας μας. Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινάει καί ἡ ἐμμονὴ του στὴν *ἐκφραση* τοῦ πόνου. Πλανιέται ὁμοῦ ὅταν, ἀπὸ ὑπερβολικὸ ζῆλο, φτάνει στὸ σημεῖο νά ἀρνηθεῖ πῶς τὰ αίσθήματα μποροῦν νά ἀναγνωριστοῦν καί νά φέρουν ὀνόματα. Αὐτὸ πού μᾶλλον συμβαίνει εἶναι πῶς τὰ ὀνόματα αὐτὰ πρέπει πάντα νά περιέχουν μέσα στὴ λογική τους, μέ περισσότερο ἢ λιγότερο σύνθετο τρόπο, μιᾶ πα-

ραπομπή σε κάτι που δεν είναι αίσθημα, σε κάτι που να μπορούμε να το δοῦμε, να το ἀγγίξουμε και να το ἀκούσουμε.

Γιατί αυτό; Ἡ ἀπάντηση διαφωτίζει τὴ φύση τοῦ λάθους τοῦ Wittgenstein, ἀλλὰ και σε πόσο μεγάλο βαθμὸ ἔχει δίκιο.

(1) Τὸ νὰ ἀρνηθοῦμε πὼς 'πόνος' εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς (εἴδους) αἰσθήματος μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ νὰ ἀρνηθοῦμε πὼς 'κόκκινο' εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς χρώματος.

(2) Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς τρόπους πὸν τὰ χρώματα και οἱ πόνοι μπαίνουν στη ζωὴ μας εἶναι ἀκριβῶς πὸν δικαιολογεῖ τὸ γεγονὸς (i) πὼς ἀποκαλοῦμε αἰσθήματα τοὺς πόρους και ὄχι τὰ χρώματα (ἢ, ἀλλιώτικα, αὐτὸ πὸν αἰτιολογεῖ τὸ πολὺ εἰδικὸ status πὸν ἀποδίδουμε στὰ αἰσθήματα): αὐτὴ ἀκριβῶς ἢ διαφορὰ δικαιολογεῖ τὸ γεγονὸς (ii) πὼς ἀποδίδουμε (ascribe) πόρους σε ἐκείνους πὸν τοὺς νιώθουν, ὄχι ὅμως χρώματα σε ἐκείνους πὸν τὰ βλέπουν: και ἀκόμα δικαιολογεῖ τὸ γεγονὸς (iii) πὼς δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε μιὰ κοινὴ γλώσσα για τὸν πόνο δίχως κριτήρια για τὴν ἀπόδοση πόνων σε πρόσωπα. Τέλος, ἐπειδὴ τὸ κοινὸ γλωσσικὸ μας παιχνίδι πρέπει νὰ εἶναι ἓνα παιχνίδι ἀπόδοσης πόνων σε πρόσωπα, γι' αὐτὸ παίρνουν τόσο τεράστια σπουδαιότητα τὰ συμπτώματα, οἱ ἐκφράσεις τοῦ πόνου.

(3) Τὸ γεγονὸς (iii), παρανοημένο, ἀντανακλᾶται (ἀναστραμμένο) σε ὅλες τὶς συνηθισμένες συγχύσεις τῶν φιλόσοφων σχετικὰ μὲ τὰ αἰσθήματα: και ὑπερτονισμένο, ἀντανακλᾶται (ὄχι ἀναστραμμένο, ἀλλὰ συσκοτίζοντας τὴν ὑπόλοιπη εἰκόνα) σε ἐκείνη τοῦ Wittgenstein.

Για τὴν κατανόηση ἑνὸς μέρους τουλάχιστον ἀπὸ αὐτὸ πὸν ἐννοεῖται μὲ τὴ 'διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς τρόπους πὸν μπαίνουν στη ζωὴ μας τὰ χρώματα και οἱ πόνοι', θὰ μᾶς βοηθήσει τὸ νὰ ἐξετάσουμε μερικὲς ἀπραγματοποίητες δυνατότητες. Ἄς ὑποθέσουμε πρῶτα πὼς νιώθουμε πόνο, ἀποκλειστικὰ και μόνο μὲ τὴν προϋπόθεση πὼς τὸ δέρμα μας βρίσκεται σε ἐπαφὴ μὲ τὶς ἐπιφάνειες ὀρισμένων σωμάτων (πρβλ. τὶς 'ἀλγεινὲς κηλίδες' τοῦ Wittgenstein, [312]. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸ ἀξιοποιεῖ πλήρως). Ὁ πόνος ἀρχίζει και τελειώνει μὲ τὴν ἐπαφὴ. Ἡ γλώσσα μας ἐπομένως για τὸν πόνο θὰ μπορούσε νὰ ἔχει μιὰ λογικὴ ὀλότελα διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη πὸν ἔχει στὴν πραγματικότητα. Ἄντι νὰ ἀποδίδουμε πόρους σε αὐτοὺς πὸν ὑποφέρουν, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀποδίδουμε ἀλγεινότητα σε ἐπιφάνειες, ἀνάλογα ὅπως τὶς λέμε τώρα τραχιές, ἀπαλές, σκληρές, μαλακές κλπ. Μιὰ ἄλλη δυνατότητα εἶναι ἢ ἐξῆς: λέμε πράγματα ὅπως 'κάνει ζέστη ἐδῶ μέσα', 'κάνει κρύο ἐκεῖ ἔξω' κλπ., ἀποδίδοντας θερμοκρασία (δὲν ἐννοῶ σε βαθμοὺς Φαρενάιτ ἢ Κελσίου) σε χώρους. Ἄς ὑποθέσουμε πὼς, μέσα στὸν ἴδιο χῶρο (πὸν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει τὶς διαστάσεις ἑνὸς δωματίου ἢ μιᾶς ἠπείρου), και τὴν ἴδια στιγμὴ, θὰ ἐνιωθε κανεὶς πόνο, τότε και μόνο τότε, ὅταν κάθε ἄλλο φυσιολογικὸ πρόσωπο ἐνιωθε ἐπίσης πόνο. Θὰ μπορούσαμε, τότε, νὰ ἀποδώσουμε ἀλγεινότητα σε χώρους, ἀντι για πόνο σε πρόσωπα: λέγοντας, λ.χ., 'πονάει σήμερα' ἢ 'πονάει ἐδῶ μέσα'. Αὐτὸ πὸν δείχνουν τὰ δυὸ αὐτὰ παραδείγματα εἶναι

πώς στις περιπτώσεις αυτές θα είχαμε έναν *απρόσωπο* τρόπο περιγραφής των φαινομένων του πόνου, όπως έχουμε για την περιγραφή των φαινομένων του χρώματος. Άλλά, βέβαια, ο φυσικός πόνος δεν συμβαίνει έτσι. Οι αιτίες του πόνου είναι συχνά έσωτερικές και οργανικές. Και αν ακόμα ο πόνος προκαλείται από έπαφή, γενικά χρειάζεται μιá ειδική έπαφή μάλλον, παρά έπαφή με κάποιο όρισμένο είδος πράγματος· και κατά κανόνα δεν παύει ο πόνος όταν σταματήσει ή έπαφή. "Αν έχεις πόνους, και εγώ έρθω στο μέρος που βρίσκεσαι, και άγγιξω, ή κοιτάξω εκείνο που και σù άγγίζεις ή κοιτάς, τουτό δεν θα έχει γενικά ως έπακόλουθο νά νιώσω και εγώ πόνο. "Όπως συχνά έπισημαίνει ο Wittgenstein, τέτοια προφανή γενικά γεγονότα της φύσης είναι που καθορίζουν τη λογική των έννοιών μας. Θα προσπαθήσω νά δώσω την άποψη αυτή με πολύ γενικό τρόπο ως έξης: "Ένα σύνολο ανθρώπων μέσα σε ένα όρισμένο περιβάλλον βρίσκεται σε γενική όμογνωμία για το 'σαν τί φαίνεται, σαν τί νιώθει κανείς έδω (ως προς την άφή), σαν τί άκούγεται έδω'. Σε αυτή τη δυνατότητα μιás γενικής όμογνωμίας στις κρίσεις έγκείται ή δυνατότητα μιás κοινής άπρόσωπης γλώσσας για νά περιγράψουμε εκείνο που βλέπουμε, άκοϋμε και άγγίζουμε (πρβλ. 242). Δέν ύπάρχει όμως τέτοια γενική όμογνωμία για το αν 'έδω πονάει', ή όχι, για το σαν τί νιώθει κανείς (καθώς παραπλανητικά λέμε) *μέσα του*. "Όταν δεν ύπάρχει γενική όμογνωμία στις κρίσεις, μιá κοινή γλώσσα είναι άδύνατη· και γι' αυτό είναι άδύνατη μιá κοινή άπρόσωπη γλώσσα για τον πόνο. "Αν όμως (για νά παραδοξολογήσουμε) σκοπεύουμε νά κάνουμε τη γλώσσα μας για τον πόνο μιá γλώσσα για νά αποδίδουμε πόνο σε πρόσωπα, τότε έχουμε κάτι (δηλαδή, τη συμπεριφορά των ανθρώπων άπέναντι στον πόνο) που βλέπουμε και άκοϋμε, και πάνω στο όποιο, συνεπώς, είναι δυνατή γενική όμογνωμία στη κρίση. Έξαιτίας, λοιπόν, όρισμένων γενικών φυσικών γεγονότων, ή μόνη δυνατή κοινή γλώσσα για τον πόνο είναι αυτή στην όποια ο πόνος αποδίδεται σε όσους μιλοϋν τη γλώσσα, και τα κριτήρια για την άπόδοσή του είναι (κυρίως) ή συμπεριφορά άπέναντι στον πόνο. Και έξαιτίας αυτού του γεγονότος είναι αναγκαστικά μάταιο και άσκοπο (δέν θα πω δίχως νόημα) είτε (α) νά κάνουμε εικάσιες για την άπόδοση πόνου σε ότιδήποτε δεν παρουσιάζει μιá συμπεριφορά που νά μπορεί νά παραβληθεί στις βασικές γραμμές με την ανθρώπινη (δηλαδή τη συμπεριφορά εκείνων που χρησιμοποιοϋν την έννοια), είτε (β) νά έγείρουμε γενικευμένες άμφιβολίες για το βίωμα του πόνου που έχουν οι άλλοι, ή για τη γνώση που καθένας έχει ο ίδιος γι' αυτόν. Νομίζω πως τα παραπάνω σημεία είναι αυτά που ουσιαστικά διατυπώνει ο Wittgenstein. (Βλέπει [142] πως καθώς έχουν τα πράγματα, ή δυνατότητα του γλωσσικού παιχνιδιού στηρίζεται στο ότι ύπάρχουν χαρακτηριστικές εκφράσεις πόνου.) "Ο τρόπος όμως που τα διατυπώνει είναι, εν μέρει τουλάχιστον, παραπλανητικός. Γιατί, από κανένα από αυτά τα γεγονότα δεν συνάγεται πως 'πόνος' δεν άποτελεί το όνομα ενός αίσθήματος. Αντίθετα. Μόνο στο φώς του ότι 'πόνος' είναι το όνομα ενός αίσθήματος

γίνονται κατανοητά *αὐτὰ τὰ γεγονότα*: ἢ, καλύτερα, τὸ νὰ ποῦμε πὼς 'πόνος' εἶναι τὸ ὄνομα ἑνὸς αἰσθήματος σημαίνει (ἢ ἔπρεπε νὰ σημαίνει) ἀπλῶς πὼς ἀρχίζουμε νὰ συγκεντρώνουμε τὴν προσοχή μας στὰ γεγονότα αὐτά. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ: τὸ ὅτι ὁ πόνος εἶναι ἓνα αἶσθημα (ἢ, τὸ ὅτι τὰ αἰσθήματα ἔχουν τὸ εἰδικὸ status ποὺ ἔχουν) ἀποτελεῖ ἓνα φυσικὸ γεγονὸς ποὺ ὑπαγορεύει τὴ λογικὴ τοῦ 'πόνου'.

Αὐτὴ ἡ ἔκθεση εἶναι βέβαια πάρα πολὺ συνοπτικὴ. Ἐκεῖνο ποὺ πάνω ἀπὸ ὅλα χρειάζεται, γιὰ μιὰ σωστὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος, εἶναι ἐκτεταμένες καὶ λεπτομερειακὲς συγκρίσεις ἀνάμεσα στὰ διάφορα εἶδη τῆς αἰσθητηριακῆς ἐμπειρίας μας.

Σκέψεις καὶ λέξεις. (316 - 394, 427, 501, 540, 633 - 637, II.xi, σ. 264, 270 - 277.) Ἡ πραγμάτευση αὐτοῦ τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Wittgenstein ἔχει στενὴ σχέση μετὰ τὴν περιγραφή του γιὰ τὸ 'ἐννοῶ/κατανοῶ κάτι με μιὰ ἔκφραση'. παρουσιάζει ἐπίσης ὀρισμένες ἀναλογίες μετὰ τὴν περιγραφή τοῦ πόνου. Πρέπει ἀρχικὰ νὰ σημειωθεῖ πὼς ὁ Wittgenstein δὲν ἐνδιαφέρεται πρῶτιστα γιὰ ὀρισμένες μᾶλλον ἐξειδικευμένες χρήσεις τῆς λέξης 'σκέφτομαι' ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς ἔρθουν πρῶτες στὸ νοῦ. Μερικὲς φορές ἀντιδιαστέλλουμε τὸν ἄνθρωπο τῆς σκέψης ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς δράσης: ἢ πάλι μπορεῖ νὰ ποῦμε πὼς περάσαμε ἓνα δεκαπενθήμερο διακοπῶν χωρὶς νὰ κάνουμε οὔτε μιὰ σκέψη. Ὁ Wittgenstein ὅμως δὲν ἐνδιαφέρεται εἰδικὰ γιὰ τὶς σκέψεις ποὺ ἔρχονται μόνο στὸ στοχαστικὸ ἄνθρωπο. Ἄλλοτε πάλι χρησιμοποιοῦμε τὸ 'σκέφτομαι' μετὰ τὴ σημασία τοῦ 'σκέφτομαι πὼς νὰ κάνω κάτι' ἢ 'λύνω ἢ προσπαθῶ νὰ λύσω, ἓνα πρόβλημα', καὶ ὅταν τὸ πρόβλημα εἶναι ὅσο πρακτικὸ μᾶς ἀρέσει. Ὁ Wittgenstein ὅμως δὲν ἐνδιαφέρεται εἰδικὰ γιὰ τὸ σκέπτεσθαι ποὺ ξεπερνᾷ δυσκολίες. Τὸ ἐνδιαφέρον του δὲν περιορίζεται σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς τρόπους αὐτοῦς. Τὸν ἐνδιαφέρει ἐξίσου ἢ πιὸ κοινὴ περίπτωση τοῦ 'ἔχω μιὰ σκέψη', ἢ 'σκέφτομαι κάτι', μετὰ τὴ σημασία ποὺ μπορούμε νὰ ποῦμε λ.χ. γιὰ κάποιον πὼς εἶχε τὴ σκέψη ὅτι π, ἢ πὼς σκεφτόταν ὅτι π, ἢ πὼς εἶπε τί σκεφτόταν, ὅταν, χωρὶς νὰ μιλάει τυχαῖα ἢ μετὰ προσποίηση, λέει πὼς π. Ἡ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐξέταση ἀπὸ τὸν Wittgenstein τοῦ 'ἐννοῶ κάτι' καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ 'σκέφτομαι' πρέπει νὰ εἶναι τώρα φανερὴ. Γιατὶ ἂν κανεὶς πληροῖ τὰ κριτήρια γιὰ νὰ ἐννοεῖ μιὰ πρόταση μετὰ ἓναν ὀρισμένο τρόπο (καὶ εἶναι εἰλικρινὴς ὅταν τὴν ἐκφέρει), τότε πληροῖ ἐπίσης τὰ κριτήρια γιὰ νὰ ἔχει σκεφτεῖ κάτι καὶ νὰ πεῖ αὐτὸ ποὺ σκέφτηκε· ἐπομένως ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιχειρηματολογίας γιὰ τὸ πρῶτο θέμα ἀφορᾷ ἄμεσα τὸ δεύτερο.

Ἐπὶ ἔτι μιὰ, παλαιότερα κοινὴ, ἄποψη γιὰ τὴ φύση τοῦ σκέπτεσθαι, ἐναντίον τῆς ὁποίας στρέφονται κυρίως τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Wittgenstein. Εἶναι ἡ ἐξῆς: τὸ νὰ σκέφτεται ἢ τὸ νὰ ἔχει κάποιος μιὰ σκέψη εἶναι ἓνα ἰδιαίτερο γεγονὸς, ἢ μιὰ ἰδιαίτερη διαδικασία ποὺ μπορεῖ νὰ συνοδεύει καὶ νὰ ἐκφράζεται στὴν ὁμιλία, στὸ γράψιμο ἢ σὲ σχετικὲς ἐνέργειες, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ συμβεῖ ἀκόμα καὶ ὅταν αὐτὰ ἀπουσιάζουν. Δὲν μπορεῖ κανεὶς

ποτέ να ξέρει ποιές είναι οι σκέψεις του άλλου, όπως ακριβώς ξέρει ποιές είναι οι δικές του, γιατί καθένας είναι άμεσα γνώστης των δικών του μόνο έσωτερικών διαδικασιών. Η γενική αντίθεση του Wittgenstein είναι ή ακόλουθη: Το να έχει κάποιος μιὰ σκέψη δεν πρέπει να ταυτίζεται με καμιά επιμέρους έξωτερική διαδικασία όμιλίας, γραψίματος, ή ενέργειας, ούτε και με κάποια έσωτερική όμιλία ή άλλη παράσταση (imagery). Το να έχει κανείς μιὰ σκέψη δεν σημαίνει πως συμβαίνει τίποτε από αυτά, ούτε όμως πως συμβαίνει κάτι άλλο. Συμβαίνει ένα από αυτά, μέσα σε όρισμένο πλαίσιο, σε όρισμένες περιστάσεις. Για να καταλάβουμε τί είδους πλαίσιο και τί είδους περιστάσεις είναι αποφασιστικά έδω, πρέπει να εξετάσουμε τί κριτήρια χρησιμοποιούνται για την απόδοση σκέψεων στους ανθρώπους. Οι ενέργειες κάποιου μπορεί να μαρτυρούν τη σκέψη του (πρβλ. 330), ή τα λόγια του μπορεί να μᾶς τη λένε· αν όμως ένας πίθηκος μιμοδνταν τις ενέργειες ή ένας παπαγάλος έπαναλάμβανε τις λέξεις, δεν θα αποδίδαμε την ίδια αυτή σκέψη στον πίθηκο ή στον παπαγάλο. Η διαφορά δεν έγκειται στο τί συνέβη μέσα τους, αλλά στο διαφορετικό της υπόλοιπης συμπεριφοράς τους. Βέβαια, όταν κάποιος λέει τις σκέψεις του, δεν μεταχειρίζεται για τον έαυτό του τα κριτήρια για την απόδοση σκέψεων που μεταχειρίζεται για τους άλλους. Ούτε όμως, όταν λέει τί σκέφτεται, ή τί σκεφτόταν, αναφέρεται σε μιὰ ταυτόχρονη ή προγενέστερη έσωτερική διαδικασία. Μᾶλλον, ακολουθεῖ, ή συνεχίζει, μιάν όρισμένη πορεία γλωσσικής δραστηριότητας (linguistic action), όπως ακριβώς θα μπορούσε σε άλλες περιστάσεις να ακολουθήσει, ή να συνεχίσει μιάν όρισμένη πορεία μη γλωσσικής δραστηριότητας και, φυσικά, θα μπορούσε 'να το σκεφτεῖ καλύτερα', να αλλάξει την πορεία του.

Είναι σαφές και πολύ σημαντικό πως ό Wittgenstein δεν άρνεῖται την ύπαρξη αυτών των συμβάντων, είτε παρατηρήσιμων, όπως μιὰ αναφώνηση, είτε μη παρατηρήσιμων, όπως αυτό που όνομάζουμε άστραπιαία ενόραση ή έσωτερική όμιλία, με αναφορά στα όποια μπορούμε να προσδιορίσουμε χρονικά την εμφάνιση μιᾶς σκέψης. Έκεῖνο που τον ενδιαφέρει περισσότερο να τονίσει, είναι πως τα συμβάντα αυτά δεν χρωστούν τη σπουδαιότητά τους ή τους τίτλους τους σε δική τους ιδιαίτερη φύση, ή στη φύση κάποιων ψυχικών φαινομένων που τα συνοδεύουν, αλλά στη θέση τους μέσα σε ένα γενικό διάγραμμα ενεργειών και γεγονότων. Η έννοια του σκέπτεσθαι απαιτεῖ ένα τέτοιο γενικό διάγραμμα ως σκηνικό όπου συμβαίνουν οι σκέψεις. Σε αυτό, που θα το όνομάσω έχθρότητά του έναντίον της θεωρίας της άμεσότητας (doctrine of immediacy), ό Wittgenstein έχει άσφαλώς δίκιο. Ένας άλλος, έντελῶς διάφορος, νομίζω, αλλά και πιό συζητήσιμος παράγοντας στην πραγμάτευση του σκέπτεσθαι από τον Wittgenstein, είναι αυτός που θα μπορούσε να όνομαστεῖ ή έχθρότητά του προς τη θεωρία της ιδιωτικότητας (doctrine of privacy). Έξαιτίας αυτού του παράγοντα μιλάω για αναλογίες με την πραγμάτευση του πόνου. Θα επιχειρήσω να το δείξω από όσα

λέει για την έσωτερική όμιλία, δηλαδή για τὸ ὅταν μιλάει κανεὶς φανταστικά με τὸν ἑαυτό του. (Θὰ ἤθελα νὰ τονίσω πὼς ἡ ἐχθρότητα ἐναντίον τῆς θεωρίας τῆς ἰδιωτικότητας δὲν ἔχει σπουδαιότητα εἰδικὰ σὲ σχέση με τὸ σκέπτεσθαι. Ἔχει γενικότερες ἐπιπτώσεις. Μπορεῖ ἀπλῶς νὰ φανεῖ πολὺ καθαρά, ἀπὸ μερικὰ πράγματα ποὺ ὁ Wittgenstein λέει κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐξέτασης τοῦ σκέπτεσθαι.)

Τὸ κεφάλαιο χι τοῦ μέρους II, σ. 274 - 277, ἀσχολεῖται σὲ μεγάλη ἔκταση με τὴν ἀφήγηση ἢ ἐξομολόγηση αὐτοῦ ποὺ ἔλεγε κανεὶς μέσα του ὅταν σκεφτόταν. Ὁ Wittgenstein λέει: (1) πὼς αὐτὸ ποὺ λέω μέσα μου, ὅταν σκέφτομαι, εἶναι κρυμμένο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, μόνο με τὴν ἔννοια ποὺ εἶναι κρυμμένες οἱ σκέψεις μου ἀπὸ κάποιον ποὺ δὲν καταλαβαίνει τὴ γλώσσα τὴν ὁποία μιλάω φωναχτὰ (σ. 274 - 76), καὶ (2) πὼς ὅταν ἀναφέρω σὲ κάποιον ἄλλο ἐκεῖνο ποὺ ἔλεγα μέσα μου, ἢ ὅταν ἀναγνωρίζω πὼς μάντεψε σωστά, δὲν περιγράφω ἐκεῖνο ποὺ συνέβηκε μέσα μου: δὲν λέω αὐτὸ ποὺ σκεφτόμουν ἀφοῦ πρῶτα ἐξετάσω τὴν έσωτερικὴ διαδικασία (σ. 276). Μοῦ φαίνεται πὼς ὁ Wittgenstein παίζει ἐδῶ ἀνάμεσα σὲ δυὸ σημασίες τῆς φράσης ἔκεῖνο ποὺ λέω μέσα μου καὶ πὼς τὸν παρακινεῖ σὲ αὐτὸ ἡ ἐχθρότητά του πρὸς τὴν ἰδέα αὐτοῦ ποὺ δὲν παρατηρεῖται (βλέπεται, ἀκούγεται, μυρίζει, ἀγγίζεται, ἔχει γεύση) καὶ συγκεκριμένα, πρὸς τὴν ἰδέα πὼς κάτι ποὺ δὲν παρατηρεῖται μπορεῖ κατὰ κάποιο τρόπο νὰ ἀναγνωριστεῖ, νὰ περιγραφεῖ ἢ νὰ ἀνακοινωθεῖ. Τὸ παίξιμο αὐτὸ καθίσταται δυνατὸ χάρι στὸ ὅτι ἡ φράση ἔκεῖνο ποὺ ἔλεγα μέσα μου ὅταν σκεφτόμουν μπορεῖ νὰ σημαίνει εἴτε ἔκεῖνο ποὺ σκεφτόμουν εἴτε ποιὲς λέξεις περνοῦσαν ἀπὸ τὸ νοῦ μου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς λέγοντας ἐκεῖνο ποὺ σκεφτόμουν δὲν ἀναφέρω ἔκεῖνο ποὺ συνέβηκε μέσα μου (σ. 276). Με τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο δὲν λέω ἐκεῖνο ποὺ φανταζόμουν ἐξετάζοντας τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχω (II. iii). Ὅπως ἀκριβῶς ἐπίσης δὲν ἀνακαλύπτω, στὴν περίπτωση ποὺ σκέφτομαι ἢ μιλάω δυνατὰ, ἐκεῖνο ποὺ σκέφτομαι ἢ σκεφτόμουν ἀκούγοντας τίς λέξεις μου ἢ τὴν ἠχώ τους. Μέχρις ἐδῶ, ἡ φωναχτὴ καὶ ἡ έσωτερικὴ όμιλία βρίσκονται στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. (Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δείχνει ἀπὸ ποιά πλευρὰ δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ ποιά πλευρὰ εἶναι λαθεμένη ἢ παραπάνω παρατήρηση [I].) Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρίσκονται ἐπίσης καὶ με ἕναν ἄλλο τρόπο. Μπορῶ νὰ πῶ ἐκεῖνο ποὺ ἔλεγα μέσα μου, ὄχι με τὴν ἔννοια πὼς λέω ἐκεῖνο ποὺ σκεφτόμουν, ἀλλὰ με τὴν ἔννοια πὼς ἀναφέρω ποιὲς λέξεις περνοῦσαν ἀπὸ τὸ νοῦ μου. Καὶ ἐδῶ, ὅταν μοῦ ζητοῦν νὰ πῶ ὄχι τί ἔννοῶ τὴ στιγμὴ ποὺ μιλῶ μεγαλόφωνα, ἀλλὰ νὰ ἐπαναλάβω τίς λέξεις μου, ἔκεῖνο ποὺ συνέβηκε μέσα μου εἶναι μιὰ ἐξίσου εὔστοχη ἀπάντηση με ἄυτὸ ποὺ ἀκούστηκε. Φυσικὰ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς τίς δυὸ περιπτώσεις εἶναι πὼς δὲν ὑπάρχει, οὔτε μπορεῖ νὰ ὑπάρξει (ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὴ ἀξιοπιστία τῆς πρόσφατης μνήμης μου) ἔλεγχος τῆς ἀναφορᾶς μου γιὰ τὸ ποιὲς λέξεις πέρασαν ἀπὸ τὸ νοῦ μου, ἐνῶ ἀντίθετα μπορεῖ μιὰ χαρὰ νὰ ὑπάρξει ἔλεγχος γιὰ τὸ ἂν ἐπαναλαμβάνω σωστὰ τίς λέξεις ποὺ λέγονται φωναχτὰ. Μόνο ὅμως μιὰ προκατάληψη κατὰ τοῦ ἐσώτερου

(‘the inner’) θα ὀδηγοῦσε κάποιον νὰ ἀρνηθεῖ, μὲ βάση αὐτὴ τὴ διαφορά, τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀναφορᾶς τοῦ πρώτου εἶδους. Μόνο ἡ ἴδια προκατάληψη θα ὀδηγοῦσε κάποιον νὰ ἀρνηθεῖ πὼς μπορῶ μερικὲς φορές νὰ πῶ κάτι, ὡς περιγραφή τοῦ βιώματος τῆς παράστασης ποὺ ἔχω καὶ νὰ περιγράψω στοὺς ἄλλους ἐκεῖνο ποὺ φαντάζομαι. (Τὸ νὰ ἔχουμε μιὰ συγκεχυμένη ἢ ἐλλειπὴ παράσταση δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ νὰ φανταζόμαστε κάτι σὰν συγκεχυμένο, ἐλλειπές, ἢ μὲ κενά.) Εἶναι πολὺ πιθανό, ἀλήθεια, πὼς μερικοὶ δὲν κάνουν διάκριση ἀνάμεσα στὴν περιγραφή ἢ τὴν ἀναφορὰ τέτοιων βιωμάτων καὶ στὸ νὰ λέει κανεὶς τί σκέφτεται ἢ νὰ περιγράφει τί φαντάζεται. Ὅτι ἓνα γεγονός μπορεῖ νὰ παρερμηνευτεῖ δὲν ἀποτελεῖ ὡστόσο λόγο γιὰ νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε. Εἶναι ἀκόμα ἀλήθεια πὼς ὅταν περιγράφουμε ‘ιδιωτικές’ ἢ ‘ἐσωτερικές’ ἢ ‘κρυφές’ ἐμπειρίες, οἱ περιγραφές μας γι’ αὐτὲς (ὅπως καὶ οἱ περιγραφές μας γιὰ τὸ status τους) εἶναι συχνὰ ἀναλογικές· καὶ τὶς ἀναλογίες αὐτὲς μᾶς τὶς παρέχει αὐτὸ ποὺ πράγματι παρατηροῦμε (λ.χ. ἀκοῦμε, βλέπουμε, ἀγγίζουμε κλπ.). Αὐτὸ τὸ γεγονός εἶναι καθαυτὸ σημαντικό. Διαφωτίζει, γιὰ μιὰ ἀκόμα φορά, τὶς συνθήκες ποὺ εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ μιὰ κοινὴ γλώσσα. Θα μποροῦσε σχεδὸν νὰ πεῖ κανεὶς πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονός στὸ ὁποῖο δίνει συχνὰ ἐμφαση ὁ Wittgenstein, μέχρις ὑπερβολῆς καμιά φορά. Ὅστόσο δὲν εἶναι κακὸ νὰ εἶναι μιὰ περιγραφή ἀναλογικὴ, ἰδίως μάλιστα ἂν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο.⁵ Ἐξἄλλου μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀναλογίες εἶναι πολὺ καλές. Συγκεκριμένα ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὸ νὰ λέμε μέσα μας ὀρισμένες λέξεις καὶ στὸ νὰ τὶς λέμε μεγαλόφωνα εἶναι πολὺ καλή. (Μπορεῖ κανεὶς ἀκόμα καὶ νὰ ἀμφιβάλλει ἂν τὶς εἶπε μεγαλόφωνα ἢ ἀπὸ μέσα του.) Ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα στὶς νοητικὲς εἰκόνες καὶ τὶς ζωγραφιές εἶναι, γιὰ γνώριμους λόγους, λιγότερο καλή.

Ἐκεῖνο ἴσως ποὺ πραγματικὰ λειτουργεῖ ἐδῶ, εἶναι ὁ παλιὸς φόβος τοῦ ὁπαδοῦ τῆς ἐπαληθευσιμότητας μπροστὰ σὲ ἓναν ἰσχυρισμὸ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ. Ἄλλοῦ, στὴν πραγμάτευση τοῦ σκέπτεσθαι, ὁ Wittgenstein ἐκδηλώνει μιὰ περισσότερο κατανοητὴ ἀποστροφή γιὰ μιὰν ὑπόθεση ποὺ δὲν θα ἦταν δυνατό νὰ ἐλεγχθεῖ (344, 348 - 349).

Ψυχικὲς καταστάσεις καὶ ἐνδοσκόπηση. (572 - 587, II. i, ix, x· ἐπίσης 437, 465.) Ὁ Wittgenstein γράφει γιὰ τὴν προσδοκία, τὴν ἐλπίδα, τὴν πίστη, τὶς ἐπιθυμίες, τὴ λύπη καὶ τὸ φόβο. Ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, ἡ ἐχθρότητά του στρέφεται κυρίως κατὰ τῆς θεωρίας τῆς ἀμεσότητας. Ἡ προσδοκία, ἡ ἐλπίδα, ἡ λύπη εἶναι μορφές ἀνθρώπινης ζωῆς μὲ πολλὲς παραλλαγές ἢ καθεμιά. Ἐκεῖνο ποὺ τὸ ὑποκείμενο αὐτῶν τῶν καταστάσεων κάνει ἢ βιώνει, σὲ κάθε δοσμένη στιγμή, παίρνει τὴ σημασία του, τὴ σπουδαιότητά του, ἀπὸ τὸ περιβάλλον του (583 - 584), τὸ πλαίσιο τῶν περιστάσεων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς. Τὰ ἀπομονωμένα συμβάντα δὲν θα μποροῦσαν νὰ ἀξιῶσουν αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς. Τὸ λαθεμένο τῆς θεωρίας τῆς ἀμεσότητας εἶναι δίχως ἄλλο πολὺ πιὸ φανερό, σὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτὲς, ἀπὸ ὅσο εἶναι στὶς περιπτώσεις τῆς σκέψης ἢ τῆς κατανόησης. Γιατί, μπο-

ροῦμε νὰ ποῦμε πὼς κάποιος περιμένει, πιστεύει ἢ λυπᾶται γιὰ κάποιο πράγμα καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχει στὸ νοῦ του καμιὰ σκέψη τοῦ πράγματος. Οἱ καταστάσεις ἐπομένως ποὺ οἱ λέξεις αὐτὲς κατονομάζουν ἔχουν κατὰ μείζονα λόγο ἐντονότερο χαρακτήρα μὴ ἀμεσότητας.

Ἄνάμεσα στὰ κριτήρια ποὺ χρησιμοποιοῦμε γιὰ νὰ ἀποδίδουμε σὲ κάποιον ἄλλον ὀρισμένες ἀπὸ τὶς καταστάσεις αὐτὲς, ἐντελῶς ἐξέχουσα σημασία παίρνει ἡ λεκτικὴ συμπεριφορὰ (verbal behaviour) τοῦ ὑποκειμένου τους. Ὁ Wittgenstein προβάλλει, μάλιστα, τὴν ἀποψη πὼς ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ ἀποδώσουμε σὲ ἕνα ὑποκείμενο, λ.χ., ἐλπίδες, ἐπιθυμίες καὶ ὀρισμένες πεποιθήσεις εἶναι τὸ νὰ κατέχει μιὰ γλῶσσα γιὰ νὰ τὶς ἐκφράζει (βλέπε II. i, ix καὶ 650). Οἱ λόγοι του εἶναι σαφεῖς. Ἡ μὴ γλωσσικὴ συμπεριφορὰ ἐνὸς ὄντος μπορεῖ ἀσφαλῶς νὰ παρέχει ἐπαρκῆ κριτήρια γιὰ τὴν ἀπόδοση *μερικῶν* καταστάσεων ὅπου ὅμως οἱ περιγραφὲς τῶν καταστάσεων γίνονται κάπως περισσότερο σύνθετες, εἶναι ἴσως δύσκολο, ἢ ἀδύνατο, νὰ φανταστοῦμε τί λογῆς περίπλοκος συνδυασμὸς μὴ γλωσσικῶν κριτηρίων θὰ ἦταν κατάλληλος στὴν περίπτωση ὄντων ἀνίκανων νὰ μιλήσουν. («Λέμε ὅτι ὁ σκύλος φοβᾶται πὼς ὁ κύριός του θὰ τὸν χτυπήσει, ἀλλὰ δὲν λέμε: φοβᾶται πὼς ὁ κύριός του θὰ τὸν χτυπήσει αὔριο.») Στὶς παραγράφους ποὺ ἀφοροῦν τὸ σκέπτεσθαι ὁ Wittgenstein ἔθεσε ἕναν ἀνάλογο καὶ ὀλοφάνερα συναφὴ περιορισμὸ, προκειμένου γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν σκέψεων. Ἐδῶ φαίνεται πὼς εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὴ θέση πὼς ὑπάρχουν ὀρισμένα *εἶδη* καταστάσεων (ἢ ἐπιθυμία, ἢ ἡ ἐλπίδα, ἢ ποῦμε) ποὺ ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ ἀπλὲς τους μορφὲς δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ὄντα τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ τὶς ἐκφράζουν γλωσσικά, καὶ στὴν ἀσθενέστερη θέση πὼς ὑπάρχουν πιὸ σύνθετες μορφὲς ὀρισμένων εἰδῶν καταστάσεων (ἢ ἐπιθυμία, ἢ πίστη, ἢ ἐλπίδα) ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ὄντα χωρὶς αὐτὴ τὴν ἱκανότητα. Μοῦ φαίνεται πὼς ἡ ἀσθενέστερη θέση εἶναι ὀλοφάνερα ἀληθινὴ. Ἡ ἰσχυρότερη θέση θὰ πρέπει, ἀκόμη πιὸ φανερά, νὰ εἶναι ψευδὴς κατὰ *μία* ἐρμηνεία. Λέξεις ὅπως 'ἐπιθυμία' καὶ 'ἐλπίδα' δὲν θὰ μποροῦσαν ποτὲ νὰ ἀποκτήσουν κάποια χρῆση, ἐκτὸς ἂν ὑπῆρχαν *μερικὲς* περιστάσεις ἢ κάποια σειρά περιστάσεων, πέρα ἀπὸ τὴν ἐκφορὰ τους, στὶς ὁποῖες, καὶ ἐξαιτίας τῶν ὁποίων, θὰ ἦταν σωστὸ νὰ τὶς χρησιμοποιήσουμε· καὶ ἐφόσον οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ ἐλπίδες ἀποδίδονται σὲ ἄλλους, οἱ περιστάσεις αὐτὲς πρέπει νὰ περιλαμβάνουν *κριτήρια*, πρέπει νὰ περιλαμβάνουν τὸ παρατηρήσιμο. Οἱ γενικὲς ἀρχὲς τοῦ Wittgenstein ἀναιροῦν ἐδῶ τὴ συγκεκριμένη του θέση. Πολὺ πιθανό, ὅμως, νὰ κάνω λάθος ποὺ ἀποδίδω στὸν Wittgenstein τὴν ἰσχυρότερη θέση μὲ αὐτὴ τὴ μορφή. Ἡ τοποθέτησή του μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐνδιάμεση, πὼς τὸ ὑποκείμενο δηλαδή, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ ἐλπίδες, πρέπει νὰ ἔχει *μερικὲς* γλωσσικὲς ἱκανότητες, καὶ ὄχι τὴν εἰδικὴ γλωσσικὴ ἱκανότητα γιὰ τὴ συμβατικὴ ἐκφραση τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῶν ἐλπίδων. Ἄν ἡ θεωρία τροποποιηθεῖ ἔτσι, δὲν μπορεῖ, ἀσφαλῶς, νὰ ἀνατραπεῖ μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἀνάφερα.

Τί ἔχουμε νὰ ποῦμε γενικά γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἐκφορῶν σὲ πρῶτο πρόσωπο ποῦ ἀφοροῦν ψυχικὲς καταστάσεις; Ὁ Wittgenstein κάνει ἐδῶ μιὰ θαυμάσια διάκριση ἀνάμεσα στὶς ἐκφορὲς σὲ πρῶτο πρόσωπο, ποῦ σωστὰ ὀνομάζονται ἀνακοινώσεις τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐνδοσκόπησης, ἢ περιγραφὲς νοητικῶν καταστάσεων, καὶ σὲ ἐκεῖνες ποῦ παραπλανητικὰ μόνο ὀνομάζονται ἔτσι (καὶ μόνο ἀπὸ φιλόσοφους ὀνομάζονται ἔτσι). Μποροῦμε νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὶς ἐλπίδες, τοὺς φόβους, τὶς προσδοκίες, ἀκόμα καὶ τὶς πεποιθήσεις μας· καὶ χρησιμοποιοῦμε γι' αὐτὸ τὰ ἴδια σχεδὸν κριτήρια ποῦ χρησιμοποιοῦμε καὶ ὅταν φτάνουμε σὲ συμπεράσματα γιὰ ἄλλους, μολονότι στὴ δική μας περίπτωση ἴσως ἔχουμε (ἢ δὲν ἔχουμε) ὀρισμένα πλεονεκτήματα. Ὡστόσο οἱ ἐκφορὲς σὲ πρῶτο πρόσωπο γιὰ ψυχικὲς καταστάσεις δὲν εἶναι συνήθως αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀλλὰ διαφορετικοῦ: δὲν εἶναι συμπεράσματα, ἀλλὰ συμβατικὲς ἐκφράσεις ψυχικῶν καταστάσεων ποῦ παίρνουν τὴν (εἰδική) θέση τους ἀνάμεσα στὰ ἄλλα κριτήρια ποῦ χρησιμοποιοῦνται στὴν ἀπόδοσή τους. Ὁ Wittgenstein, νομίζω, δὲν δίνει ἴσως ἀρκετὴ βαρύτητα στὴν πολὺ εἰδικὴ φύση τῆς θέσης αὐτῆς, καὶ τείνει νὰ μεγαλοποιήσῃ κάπως τὸ βαθμὸ, ἢ τὴ συχνότητα, μὲ τὴν ὁποία οἱ ἐκφράσεις αὐτές, κατὰ κάποιον τρόπο, μᾶς ἀποσπᾶστηκαν. Πολὺ συχνὰ τὶς χρησιμοποιοῦμε θεληματικὰ, μὲ σκοπὸ νὰ πληροφορήσουμε, νὰ δείξουμε στοὺς ἄλλους ποῦ βρισκόμαστε, τί μπορεῖ νὰ περιμένει κανεὶς πῶς θὰ κάνουμε καὶ γιὰ ποιὸ λόγο. Καὶ τοῦτο μπορεῖ νὰ γίνῃ — χωρὶς κίνδυνον νὰ ξαναγυρίσουμε στὴ θεωρία τῆς ἀνακοίνωσης εἰδικῶν βιωμάτων οὔτε νὰ φτάσουμε στὸν παραλογισμό πῶς ὅλες οἱ παρόμοιες ἐκφράσεις εἶναι συμπεράσματα γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους — ἐφόσον ἀναγνωρίζουμε, πράγμα ποῦ ὁ Wittgenstein ἐξετάζει ἄλλοῦ, τὴ φύση τῶν βεβαιότητων μας γιὰ τὴ δική μας θεληματικὴ συμπεριφορά. Ἡ ἐκφορὰ 'εἶμαι ἀμήχανος / ἐκθαμβος / ταραγμένος / σίγουρα πολὺ χαρούμενος' κλπ. μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα κοινωνικὸ ἐνέργημα (act)· (μὲ αὐτὸν τὸν ὄρο ἐννοῶ κάτι σὰν ἓναν εὐγενικὸ χαιρετισμὸ, μιὰ κίνηση νὰ βοηθήσουμε κάποιον, μιὰ προβολὴ ἀντίστασης κλπ.) Μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ θελημένη αὐτο-αποκάλυψη (παράβαλε τὸ νὰ ὑπερβάλλῃ κανεὶς μιὰ φυσικὴ ἐκφραση τοῦ προσώπου), ἢ μιὰ ἐξήγηση γιὰ τὴ συμπεριφορά μας. Μπορεῖ νὰ εἶναι, ἀπλὰ καὶ μόνο, μιὰ ἀμήχανη (ξαφνιασμένη κλπ.) ἀντίδραση. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα συμπέρασμα γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους, βασισμένο στὴν ἐνδοσκόπηση (καὶ μονάχα σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα πῶς γνωρίζει κανεὶς) ἢ, ἀκόμα, μπορεῖ νὰ εἶναι κάποιος συνδυασμὸς ὄλων αὐτῶν ἂν καὶ ὄχι ὁποιοσδήποτε. Δὲν θέλω νὰ πῶ πῶς ὁ Wittgenstein θὰ ἀμφισβητοῦσε αὐτὴ τὴν ποικιλία τῆς λειτουργίας. Ἀντίθετα, πολλὰ ἀπὸ ὅσα λέει (πρβλ. ἰδιαίτερα τὸ κεφ. II. ix, σχετικὰ μὲ τὸ 'φοβᾶμαι') τείνουν νὰ τὴν τονίσουν. Μᾶλλον, ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ του φροντίδα νὰ τονίσῃ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς περισσότερες χρήσεις αὐτῶν τῶν προτάσεων, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ στὶς περιγραφὲς ποῦ βασίζονται στὴν παρατήρηση, ἀπὸ τὴν ἄλλη, τείνει ἴσως νὰ περιορίσῃ στὸ ἐλάχιστο τὴν ὄψη τους ὡς θελημένες ἐπιδείξεις νοητικῶν καταστάσεων.

Ἄμεσως μετὰ τὴ συζήτησή του γιὰ τὸ 'φοβᾶμαι', ὁ Wittgenstein ξαναγυρίζει γιὰ λίγο στὸ 'πονᾶω' (σ. 249). Ἡ λέξη αὐτὴ «μπορεῖ νὰ εἶναι μιὰ κραυγὴ παράπονου ἢ καὶ κάτι ἄλλο». Φαίνεται σχεδὸν ἔτοιμος νὰ ἀναγνωρίσει ἐδῶ πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἀνακοίνωση τῶν αἰσθημάτων μου. Ὁ πόνος δὲν εἶναι κατάσταση ζωῆς, ὅπως εἶναι ἡ λύπη. Καὶ μιὰ ἀνακοίνωση μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπίσης παράπονο ἢ αἴτημα.

Θεληματικὴ ἐνέργεια καὶ πρόθεση. (611 - 660, II. viii, II. xi, σ. 277 - 278.)
Ὅτι λέει ὁ Wittgenstein σχετικὰ μὲ τὰ δύσκολα αὐτὰ θέματα εἶναι πάρα πολὺ γόνιμο καὶ ἐνδιαφέρον — ἀλλὰ ἐπίσης ἀκαθόριστο καὶ συνάμα ἀνολοκλήρωτο. Ἀρχίζει μὲ μιὰ θαυμάσια σύντομη παρουσίαση (611 - 620) τοῦ πειρασμοῦ ποὺ ἔχουμε, κάτω ἀπὸ τὴν πίεση μιᾶς ἐρώτησης ὅπως 'πῶς σηκώνεις τὸ χέρι σου;', καὶ ἄλλων προφανῶς ἀνάλογων, νὰ θεωροῦμε τὴ βούληση (willing) μιὰ εἰδικὴ ἐνέργεια, τῆς ὁποίας ἐπακόλουθα εἶναι τὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα τῶν συνηθισμένων ἐνεργειῶν· μιὰ πολὺ εἰδικὴ ἐνέργεια, γιὰτὶ οἱ ὀλοφάνερες δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ μοντέλου μᾶς ὑποχρεώνουν τότε νὰ μὴν τὴ θεωροῦμε σὰν μιὰ ἐνέργεια ποὺ κάνουμε, ἀλλὰ σὰν μιὰ ἐνέργεια ποὺ ἀπλῶς συμβαίνει, νὰ θεωροῦμε δηλαδὴ τὴ βούληση «μόνο ὡς κινεῖν καὶ ὄχι ὡς κινούμενο»⁽¹⁾. Ἐπειτα, ἀπότομα, διατυπώνεται τὸ πρόβλημα: «τί περισσεύει ὅταν, ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς ἐγὼ σηκώνω τὸ χέρι μου, ἀφαιρέσω τὸ γεγονὸς πὼς τὸ χέρι μου σηκώνεται;» Αὐτὸ ἀπορροφᾶται μέσα στὴν ἐρώτηση: «Ἐσὺ πῶς ξέρεις (ἔχοντας κλειστὰ τὰ μάτια) ὅτι σήκωσες τὸ χέρι σου;» Ἡ ἀπάντηση εἶναι: «Τὸ νιώθω» καὶ ἡ ἀπάντηση αὐτὴ εἶναι σωστὴ, ἀλλὰ παραπλανητικὴ. Γιὰτὶ ὑπονοεῖ πὼς ἐσὺ ἀναγνωρίζεις τὰ ιδιαίτερα αἰσθήματα (τὰ κιναισθητικὰ αἰσθήματα) καὶ, ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ ἀναγνωρίζεις, μπορεῖς νὰ πεῖς πὼς ἔχει συμβεῖ τὸ σταθερὸ τους συνακόλουθο, τὸ σήκωμα τοῦ χεριοῦ. Καὶ τοῦτο εἶναι λάθος. Στὴν πραγματικότητα, ἡ βεβαιότητα πὼς σήκωσες τὸ χέρι σου εἶναι αὐτὴ ἡ ἴδια κριτήριον, ἐδῶ, τῆς ἀναγνώρισης τοῦ αἰσθήματος (625). Εἶναι σημαντικό νὰ σημειώσουμε δυὸ πράγματα ποὺ δὲν λέει ὁ Wittgenstein. Δὲν λέει πὼς τὴ βεβαιότητα αὐτὴ θὰ τὴν εἶχε κάποιος, ἔστω καὶ ἂν ἀπουσίαζε κάθε αἶσθημα, ἢ καὶ ἂν ὑπῆρχε ἓνα ἀσυνήθιστο αἶσθημα. Δίχως ἀμφιβολία, ἐξαιτίας τῶν κιναισθητικῶν αἰσθημάτων εἶναι ποὺ γνωρίζω, δὲν εἶναι ὅμως ἀπὸ αὐτὰ ποὺ τὸ λέω (II.viii). Οὔτε λέει πὼς δὲν θὰ μποροῦσα ποτὲ (ἂν, ἂς ποῦμε, δεχόμενον τὸ κατάλληλο ἐρέθισμα) νὰ κάνω λάθος γιὰ αὐτό (624). Ἐδῶ πρόκειται γιὰ μιὰ περίπτωσι, ὅπου γνωρίζω, ἀλλὰ δὲν ἔχω τρόπο νὰ γνωρίσω, νὰ πῶ. Ξαναγυρίζει τώρα στὸ προηγούμενο ἐρώτημα καὶ προτείνει: «τὸ γνῶρισμα τῆς θεληματικῆς κίνησης εἶναι ἢ ἀπουσία τῆς ἐκπληξης» (628). Αὐτὸ δὲν κάνει γιὰ ἐπαρκῆς συνθήκη (οὔτε δέχεται, οὔτε ἀρνεῖται πὼς τὸ ἐννοεῖ ὡς κάτι τέτοιο). Σὲ ὀρισμένους περιστάσεις ἢ ἐμπειρία ἀθέλητων κινήσεων θὰ μποροῦσε νὰ μὲ ὀδηγήσει νὰ παραμείνω ἐντελῶς ἀπαθὴς στὴν ἐμφάνισή τους. Πιο χρήσιμη μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ ἀπάντηση ποὺ συνάγεται ἀπὸ τίς ἴδιες του τίς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ γνώση. Οἱ θεληματικὲς κινήσεις χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ βεβαιότητα

ότι έχουν γίνει, ή όποία ούτε έχει, ούτε χρειάζεται θεμελίωση. "Αν και μπο-
 ρεί να έχει, και, με μιá άλλη έννοια, να χρειάζεται μιán αίτια. Παραμένει
 άκόμα άσαφές αν έχουμε μιán έπαρκή συνθήκη· γιατί αυτό φαίνεται να ισχύει
 για πολλές αναγκαστικές, ή άθελητες κινήσεις μερών του σώματος. Δέν νο-
 μίζω όμως πώς για τους στόχους τής έρευνας του Wittgenstein είναι άπαραί-
 τητη μιá έπαρκής συνθήκη. Γιατί ό στόχος του είναι, νομίζω, να ρίξει φως
 από το 'ξέρω τί έχει κάνει κάποιος' στο 'ξέρω τί πρόκειται να κάνει (σκο-
 πεύει)' και στο 'ξέρω τί έπρόκειτο να κάνει (σκόπευε)'. Γιατί δέν υπάρχει
 κανένας λόγος να υποθέσουμε πώς χρειαζόμαστε, περισσότερο στις περιπτώ-
 σεις αυτές, παρά σε εκείνη, έναν τρόπο του να γνωρίσουμε, του να ποθμε.
 Φυσικά, ή ανακοίνωση μιās παρούσας πρόθεσης, ή ή ανάμνηση μιās πε-
 ρασμένης που δέν πραγματοποιήθηκε, διευκολύνεται, προκύπτει με φυσικό
 τρόπο, από τις περιστάσεις «μέσα στις όποιες είναι (ή ήταν) ένσωματωμένη».
 "Όμως δέν άντλοθμε ούτε συνάγουμε τις προθέσεις μας από τις περιστάσεις
 αυτές, όπως και δέν λέμε από τήν αναγνώριση των αισθημάτων που τις συνο-
 δεύουν τί λογής κινήσεις των μελών του σώματός μας κάναμε. (Όυτε με το
 να ανακοινώνουμε ή να ξαναθυμόμαστε τις προθέσεις μας αναφέρουμε ένα
 τωρινό ή περασμένο ειδικό βίωμα. Μόλις το ψάξουμε, έξαφανίζεται [645-
 646].) Το θέμα είναι πώς το να ξέρουμε τί έχουμε τήν πρόθεση να κάνουμε
 δέν είναι πιο μυστηριώδες από το να ξέρουμε τί πρόκειται να κάνουμε. (Έξι-
 σου συχνά ανακοινώνουμε τήν πρόθεση με τή μορφή 'εγώ θα. . .', όσο και
 με τή μορφή 'έχω πρόθεση να. . .'.) Και μπορεί κανείς να ξέρει τί είναι έτοι-
 μος να κάνει (*μπορεί να πει*, αν τον ρωτήσουν, ή αν ήταν έπιθυμητό για κά-
 ποιον άλλο λόγο), και να το κάνει, χωρίς διόλου να έχει θέσει στον έαυτό
 του το έρώτημα αυτό, χωρίς στήν πραγματικότητα να το έχει καν σκεφτεί.
 'Ο σκοπός — ή ένας σκοπός — τής ανακοίνωσης των προθέσεων είναι φα-
 νερός: οί άλλοι ένδιαφέρονται να μάθουν τί θα κάνουμε. Το να θυμάται και
 να διηγείται κανείς μιá περασμένη άνεκπλήρωτη πρόθεση είναι μιá λιγότερο
 φανερή περίπτωση. Μιá πρόθεση θα μπορούσε να μήν πραγματοποιηθεί
 γιατί τήν έγκατέλειψα, ή γιατί διακόπηκε ή αναβλήθηκε κλπ., ή γιατί ή
 ένέργειά μου δέν πέτυχε το αποτέλεσμα της. Σε καμιá τέτοια περίπτωση
 δέν αναφέρω κάτι άλλο που συνέβηκε τότε. (Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό,
 εκεί όπου ή αφήγησή μου θα μπορούσε να περιγραφεί ως 'αφήγηση εκείνου
 που παραλίγο να κάνω'.) Το σωστό είναι πώς τώρα παρουσιάζω μιán αντί-
 δραση στήν περασμένη περίσταση και ό σκοπός που το κάνω αυτό μπορεί
 να είναι για να άποκαλύψω στον άκροατή μου «κάτι σχετικό με μένα, κάτι
 που πάει πέρα από εκείνο που συνέβηκε τότε» (659).

Είναι φανερό πώς το θέμα αυτό — τής ένέργειας και τής πρόθεσης —
 θα μπορούσε να έξεταστεί με βάση λεπτές διακρίσεις και έπεξεργασίες που
 ό Wittgenstein, έχοντας σταθερό στόχο στήν πολεμική του, παραμελεί.
 'Αλλά σπάνια ένα θέμα έχει γίνει άντικείμενο τόσο δυνατής και γόνιμης
 πραγμάτευσης σε τόσο λίγες σελίδες.

Βλέποντας και βλέποντας σάν. (II. χι, σ. 244 - 267.) 'Ο Wittgenstein ζητάει να φέρει στην επιφάνεια μερικές περιπλοκές της έννοιας της όρασης με μιὰ σειρά από παραδείγματα και σχόλια. Οί περιπτώσεις που κυρίως εξετάζει είναι πολύ ειδικές και συνεπώς είναι δύσκολο να δοῦμε μέχρι ποῦ ἀκριβῶς φτάνουν τὰ συμπεράσματά του. "Ένα τουλάχιστον πράγμα που διαφαίνεται πίσω από τὴν ένταση τῶν παραδειγμάτων του είναι ἡ θεωρία για τὸ καθαρὰ αἰσθητηριακὸ δεδομένο, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὸν τρόπο που τὸ ἐρμηνεύουμε, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὡς δύο συνεχῶς παρόντα, ἀλλὰ διακρίσιμα στοιχεῖα τῆς ὀπτικῆς ἀντίληψης.

Τὰ παραδείγματα που ἀναφέρει ὁ Wittgenstein εἶναι παραδείγματα «τῆς ἀνάδυσης» (παρατήρησης) μιᾶς ἄποψης(*) (aspect)». Μερικές φορές ὅταν κοιτᾶμε ἕνα πράγμα τὸ βλέπουμε ξαφνικὰ σάν κάτι τὸ διαφορετικὸ ἀπὸ ὅ,τι τὸ βλέπαμε προηγουμένως, ἐνῶ βλέπουμε συνάμα πῶς δὲν ἔχει διόλου ἀλλάξει. Τὰ πιὸ καλὰ παραδείγματα τὰ βρίσκουμε εὐκόλα σὲ ὀρισμένες σχηματικές παραστάσεις ἢ διαγράμματα, ἀλλὰ μπορούμε ἐπίσης, λ.χ., νὰ ἀναγνωρίσουμε ἕνα πρόσωπο ξαφνικὰ ἢ νὰ δοῦμε ξαφνικὰ τὴν ὁμοιότητά του με ἕνα ἄλλο. Σὲ κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ παραδείγματα δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς ἀποκτᾶμε μιὰ καλύτερη (ἢ διαφορετικὴ) ἄποψη. Αὐτὲς τὶς περιπτώσεις πρέπει ὅμως νὰ τὶς ξεχωρίζουμε ἀυστηρὰ ἀπὸ ἐκεῖνες ὅπου βλέπουμε ξαφνικὰ κάτι ἐπειδὴ, ἄς ποῦμε, ἀναψε τὸ φῶς ἢ τραβήχτηκε ἕνα παραπέτασμα. Πρέπει ἐπίσης νὰ τὶς ξεχωρίζουμε ἀπὸ τὶς περιπτώσεις στὶς ὁποῖες κάποιος εἶναι σὲ θέση, με ὀρισμένους τρόπους, νὰ ἀντιμετωπίζει, ἄς ποῦμε, μιὰ μορφή σάν ἕνα τάδε πράγμα, ἢ σάν μιὰ εἰκόνα ἐνὸς δεινὰ πράγματος, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὸ βίωμα πῶς αὐτὴ παίρνει ξαφνικὰ γι' αὐτὸν τὴν ὄψη κάποιου πράγματος ἢ μιᾶς εἰκόνας κάποιου ἄλλου. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς ἀντίθετες αὐτὲς περιπτώσεις εἶναι πῶς ὅταν κανεὶς βλέπει κάτι σάν x καὶ μετὰ σάν y, ὑπάρχει μιὰ ἀπόλυτα σωστὴ έννοια με τὴν ὁποία τοῦ φαίνεται τὸ ἴδιο ὅπως καὶ πρὶν: ὅτι, δηλαδή, σχέδια που θὰ τὸ ἔδειχναν πῶς τοῦ φαινόταν πρὶν καὶ πῶς μετὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς ἄποψης, θὰ ἦταν πανομοιότυπα. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴ δεύτερη ἀντίθετη περίπτωση εἶναι πῶς κάποιος, στὸν ὁποῖο ἀναδύεται (dawns) μιὰ ἄποψη, δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἔτοιμος νὰ κάνει διαφορετικὲς ἐφαρμογὲς ἐκεῖνου που βλέπει, ἀλλὰ ἐπίσης τὸ βλέπει διαφορετικά, ἔχει τὸ ὀπτικὸ βίωμα τῆς ἀλλαγῆς τῆς ἄποψης.

'Ο Wittgenstein ἐπισημαίνει μιὰ ἀμφισημία στὸ ἄβλεπω σάν, που εἶναι σημαντικό νὰ τὴν ἀναφέρουμε, ἐπειδὴ τονίζει τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα τοῦ βιώματος που τὸν ἀπασχολεῖ. "Ας ὑποθέσουμε πῶς ἔχουμε ἕνα ὀπτικὸ ἀμφίσημο ἀντικείμενο, ὅπως ἡ πάπια - λαγὸς τοῦ Wittgenstein, — μιὰ εἰκόνα που μπορούμε νὰ τὴ δοῦμε σάν εἰκόνα πάπιας, ἢ σάν εἰκόνα λαγοῦ. Τότε σὲ ἕναν ἄνθρωπο που δὲν εἶχε ποτὲ τὸ βίωμα τῆς ἀλλαγῆς τῶν ὄψεων, τῆς ἀνάδυσης μιᾶς ἄποψης, ἐκεῖνοι που γνωρίζουν τὴν ὀπτικὴ τῆς ἀμφισημία μπορούν ὡστόσο νὰ τοῦ ποῦν νὰ τὴ δεῖ, ἄς ποῦμε, σάν λαγὸ (μιὰ εἰκόνα λαγοῦ). Μπορεῖ λοιπὸν κανεὶς, με ἕνα δευτερεύοντα τρόπο, νὰ δεῖ κάτι

σαν κάτι, χωρίς να έχει το βίωμα που ενδιαφέρει τον Wittgenstein. Με καμιά έννοια δεν λέμε κανονικά για κάτι που δεν είναι οπτικά αμφίσημο — ως ποῦμε μιὰ συνηθισμένη εικόνα λιονταριού — πώς 'βλέπεται σαν' κάτι.

Γιατί έχει τόσο ενδιαφέρον το βίωμα τῆς ανάδυσης μιᾶς ἄποψης για τὸν Wittgenstein; Ὁ ἴδιος ὑποδηλώνει πὼς ἡ σπουδαιότητά του ἔγκειται στὴν ἀναλογία μετὰ τὸ 'βιώνω τὸ νόημα μιᾶς λέξης' (σ. 266). Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ποῦμε πὼς ὅταν ἀναδύεται ἡ ἄποψη μιᾶς μορφῆς 'βιώνουμε μιὰ ἐρμηνεῖα τῆς μορφῆς'. Αὐτὸ πὸς ἔχουμε ἐδῶ εἶναι κάτι τὸ στιγμιαῖο, ἓνα οπτικὸ βίωμα. Εἶναι ὅμως ἐπίσης ἀλήθεια πὼς *λογικὴ* προϋπόθεση τοῦ νὰ ἔχουμε τὸ βίωμα εἶναι νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ κάνουμε συγκεκριμένες χρήσεις τῆς μορφῆς, νὰ ἀντιδροῦμε σὲ αὐτὴν μετὰ ὀρισμένους τρόπους, νὰ τὴ *μεταχειριζόμαστε* *σαν* αὐτὸ πὸς τὸ βλέπουμε νὰ εἶναι (σ. 260). "Ἄν ἔχουμε νὰ περιγράψουμε τὸ βίωμα σωστά, δὲν μπορούμε νὰ ἀπομονώσουμε μέσα σὲ αὐτὸ ἓνα καθαρὰ 'οπτικὸ στοιχεῖο' καὶ νὰ ποῦμε πὼς τὸ στιγμιαῖο βίωμα εἶναι αὐτὸ καὶ μόνο αὐτὸ (πρβλ. σ. 243)· μπορούμε νὰ περιγράψουμε τὸ βίωμα σωστά μόνο ἂν ἀναφερθοῦμε σὲ αὐτὸ πὸς δὲν σχετίζεται μετὰ τὴ συγκεκριμένη στιγμή. (Στὴ διατύπωση τῆς θέσης αὐτῆς βοηθᾷ τὸν Wittgenstein τὸ γεγονός πὼς, μετὰ μιὰ έννοια, ἡ μορφή παρουσιάζει τὴν ἴδια ἀκριβῶς οπτικὴ ἐμφάνιση — δὲν φαίνεται διαφορετικὴ — πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀνάδυση τῆς ἄποψης.) Ἐχουμε ἐδῶ, λέει ὁ Wittgenstein, μιὰ τροποποιημένη έννοια τοῦ βιώματος, τῆς ὄρασης.

Ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο οὐσιαστικὰ ἀντιτίθεται ὁ Wittgenstein εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῶν ἐξῆς τριῶν προτάσεων: (1) πὼς ἐδῶ ἔχουμε (α) ἓνα καθαρὸ αἰσθητηριακὸ στοιχεῖο καὶ (β) μιὰ ἐρμηνεῖα (μιὰ τάση νὰ μεταχειριζόμαστε μετὰ ὀρισμένο τρόπο αὐτὸ πὸς βλέπουμε)· (2) πὼς τὸ (α) καὶ (β) ἀπλῶς σχετίζονται ἢ συνδέονται· καὶ (3) πὼς τὸ (α) μόνο εἶναι τὸ καθαρὸ οπτικὸ βίωμα. Ἐκεῖνο πὸς μπορεῖ ἀρχικὰ νὰ φανεῖ παράδοξο δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ ἀντίθεση, οὔτε ἡ παρατήρηση πὼς ἔχουμε ἐδῶ μιὰ τροποποιημένη έννοια τοῦ βιώματος (συγκρίνετε λ.χ. μετὰ τοὺς πόνους), ἀλλὰ ἡ παρατήρηση πὼς ἐδῶ ἔχουμε μιὰ τροποποιημένη έννοια τῆς ὄρασης (209). Γιατὶ, ἀσφαλῶς, τὰ συνηθισμένα στιγμιαῖα οπτικὰ βιώματα, ὅπως αὐτὰ πὸς ἔχουμε, ὅταν ἀνάψει τὸ φῶς καὶ δοῦμε ξαφνικὰ τὸ δωμάτιο καὶ τὸ περιεχόμενό του, μπορούν ἐπίσης νὰ περιγραφοῦν σωστά μετὰ μιὰ περιγραφή πὸς συνεπάγεται πὼς διαθέτουμε έννοιες ὀρισμένων εἰδῶν, καὶ πὸς ἔτσι ἀναφέρεται πέρα ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτή. Μετὰ ποιὸν τρόπο λοιπὸν εἶναι *τροποποιημένη* ἡ έννοια τῆς ὄρασης μέσα στὴν εἰδικὴ περίπτωση τοῦ 'βλέπω σαν'; Ἡ *διαφορὰ* ἀνάμεσα στὶς περιπτώσεις, πὸς ὀδηγεῖ τὸν Wittgenstein νὰ μιλήσει για τροποποίηση τῆς έννοιας, εἶναι, νομίζω, ἡ ὑπαρξη, στὴν περίπτωση πὸς ἀνάβει τὸ φῶς, αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς στιγμιαίας ἀλλαγῆς στὸν τρόπο πὸς φαίνονται τὰ πράγματα, στὴν οπτικὴ ἐμφάνιση τῶν πραγμάτων, πὸς ἀπουσιάζει στὴν περίπτωση ὅπου ἀλλάζει ἡ ἄποψη. Ἄν ὅμως εἶναι σωστὸ αὐτὸ, δὲν εἶναι πολὺ πετυχημένο νὰ μιλάμε για μιὰ τροποποίηση τῆς έννοιας τῆς ὄρασης, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπονοεῖται πὼς

ένα όρισμένο γνώρισμα κοινό στο βλέπω όσο και στο 'βλέπω σαν' προσιδιάζει μόνο στο δεύτερο.

Συμπέρασμα: 'Ο Wittgenstein έχει να πει διεισδυτικά και διαφωτιστικά πράγματα και για άλλα θέματα: για την ταυτότητα και τη διαφορά του νοήματος, τη στέρηση νοήματος, την άρνηση, την επαγωγή, τα όνειρα και τη μνήμη, λόγου χάρι. Διάλεξα όμως τα θέματα εκείνα που γίνονται αντικείμενο εκτενέστερης πραγμάτευσης. Προσπάθησα να συνοψίσω και να κρίνω τα κυριότερα επιχειρήματα και συμπεράσματά του πάνω σε αυτά, έχοντας επίγνωση πώς με τον τρόπο αυτό χάνεται μεγάλο μέρος από τη δύναμη, τη ζωντάνια και τη λεπτότητα με τις όποιες παρουσιάζονται αυτά τα συμπεράσματα, με παράδειγμα, σχόλιο και επίγραμμα. Γι' αυτό όμως δεν υπάρχει άλλη θεραπεία παρά η μελέτη του ίδιου του βιβλίου.

Τρία θεμελιώδη σημεία της σκέψης του, όπως παρουσιάζεται σε αυτό το βιβλίο, μπορούν ίσως να συνοψιστούν στα παρακάτω παραθέματα:

(1) «Το να φανταζόμαστε μια γλώσσα σημαίνει να φανταζόμαστε μια μορφή ζωής» (19) και «εκείνο που πρέπει να δεχτούμε, το δοσμένο, είναι — θα μπορούσε να πει κανείς — μορφές ζωής» (σελ. 280).

(2) «'Εκείνο που συμβαίνει τώρα έχει σημασία — σε αυτό το περιβάλλον. Είναι το πλαίσιο που του δίνει τη βαρύτητα» (583).

(3) «Μια 'έσωτερική διαδικασία' έχει ανάγκη από εξωτερικά κριτήρια» (580).

Το πρώτο μπορεί να χρησιμεύσει να μάς υπενθυμίσει μια γενική οδηγία για να κάνουμε φιλοσοφία: για να καταλάβεις μια έννοια, μια λέξη, βάλε τη λέξη στο γλωσσικό της πλαίσιο και όλόκληρη την έκφορά μέσα στο κοινωνικό της πλέγμα, και στη συνέχεια περιέγραψε, χωρίς προκαταλήψεις, αυτό που βρίσκεις, έχοντας υπόψη σου πώς κάθε λέξη, κάθε έκφορα, μπορεί να εμφανιστεί σε πολλά πλαίσια αναφοράς.

Το δεύτερο συνοψίζει εκείνο που πιο πάνω ονόμασα έχθρότητα απέναντι στη θεωρία της αμεσότητας, και παρουσιάζει αναλογίες με το πρώτο. Όπως ακριβώς μια λέξη παίρνει τη σημασία της από το πλαίσιο της χρήσης της, έτσι εκείνα τα στοιχεία της εμπειρίας μας, που έχουμε τον πειρασμό να τα απομονώσουμε (ή, αν αποτύχουμε σε αυτό, να τα επινοήσουμε) και να τα καταστήσουμε αυτόαρκεις φορείς όρισμένων ονομάτων, παίρνουν επίσης τη σημασία τους από την τοποθέτησή τους σε ένα σκηνικό, από τον τρόπο ζωής στον οποίο παραπέμπουν οι τίτλοι τους.

Το τρίτο παράθεμα, μολονότι σε μεγάλο μέρος είναι αληθινό, κλείνει μέσα του το σπέρμα σφαλμάτων. Συνοψίζει την έχθρότητα απέναντι στη θεωρία της ιδιωτικότητας: Αντι για τα φθαρμένα και επικίνδυνα 'έξωτερικό' και 'έσωτερικό', μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα 'συμμερισμένο' (shared) και 'άσυμμεριστο' (unshared). Εκείνο λοιπόν που έδω είναι σωστό και συνάμα λάθος στον Wittgenstein προέρχεται από την αντίληψη πώς μια κοινή γλώσσα για να περιγράψουμε και να αναφέρουμε απαιτεί γενική όμογνωμία

στις κρίσεις. Έτσι, οὐσιώδης προϋπόθεση για να ανήκει μια (περιγραφική) λέξη ή φράση σε μια κοινή γλώσσα είναι, οί περιστάσεις στις οποίες είναι σωστό να τη χρησιμοποιούμε, να παρέχουν κάποιου είδους κοινά βιώματα, που ή ύπαρξή τους συνδέεται με την ορθότητα της χρησιμοποίησης της λέξης. Τα βιώματα δεν χρειάζεται να συσχετίζονται με την ορθότητα χρησιμοποίησης της λέξης ή της φράσης ως κριτήρια για την εφαρμογή της. Κανείς δεν διαθέτει κριτήρια για το ότι κάτι φαίνεται κόκκινο, μολονότι αυτό είναι κάτι για το οποίο γενικά όλοι συμφωνούμε. (Ο Wittgenstein έχει ίσως παρασυρθεί έδω από μία προσωρινή σύγχυση ανάμεσα στα κριτήρια που δίνουν το δικαίωμα σε κάποιον να χρησιμοποιεί μια λέξη ή μια φράση, και στα κριτήρια που δικαιολογούν κάποιον στο να πει πως αυτή χρησιμοποιείται σωστά. "Ότι μια διάκριση υπάρχει, είναι φανερό από πολλά άλλα που λέει ο Wittgenstein. Για κάθε έκφραση μιας κοινής γλώσσας [μιλάω έδω για μη αναλογικές χρήσεις] πρέπει να υπάρχουν, στην κοινή πρακτική της χρήσης της έκφρασης, κριτήρια που να καθορίζουν αν μια δοσμένη χρήση είναι σωστή ή όχι. Αυτό θα συμβαίνει ακόμα και όταν ή έκφραση αυτή δεν έχει διόλου περιγραφική χρήση. Έτσι ή ύπαρξη κριτηρίων για την ορθότητα της χρήσης μιας έκφρασης δεν συνεπάγεται πως ή σωστή της χρήση είναι ή χρησιμοποίησή της δυνάμει ορισμένων κριτηρίων. Ο Wittgenstein θα συμφωνούσε πως αυτή ή συνεπαγωγή δεν έχει γενική ισχύ· και δεν υπάρχει λόγος να σκεφτούμε πως ισχύει στην ειδική περίπτωση της περιγραφικής ή αναφορικής χρήσης των εκφράσεων. Έξάλλου θα μπορούσε ανεξάρτητα να υποστηριχτεί πως δεν θα ήταν δυνατό να ισχύει έδω.) "Όταν τώρα μια λέξη δεν χρησιμοποιείται δυνάμει συμμερίσιμων (shareable) εμπειριών, ο Wittgenstein τείνει να πει πως δεν χρησιμοποιείται ως περιγραφή ή ως ανακοίνωση, αλλά χρησιμοποιείται με κάποιους άλλους τρόπους, είναι κάτι άλλο: μια αντίδραση, λ.χ., ή συνήθεια της οποίας αποκτιέται με εξάσκηση, μια ενέργεια, ένα σήμα κλπ. Αυτό είναι αρκετές φορές σωστό: είναι σωστό σε εκείνες ακριβώς τις περιπτώσεις, όπου τα σχετικά συμμερίσιμα βιώματα λογαριάζονται σαν κριτήρια με την πλήρη, λογική σημασία της λέξης. Υπάρχουν όμως άλλες περιπτώσεις για τις οποίες, σαν γενικός κανόνας, είναι λάθος. Γιατί, μερικές φορές, δεν μεταχειρίζεται κανείς μια λέξη ή φράση δυνάμει συμμερισμένων βιωμάτων, αλλά δυνάμει ασυμμέριστων βιωμάτων και όμως αναφέρει ή περιγράφει τα βιώματα αυτά δημοσίως· και τουτό είναι σε θέση να το κάνει, είτε χάρη στην ύπαρξη συμμερισμένων βιωμάτων που θεωρούνται ως σημεία (κριτήρια με την ασθενέστερη σημασία) της εμφάνισης των ασυμμέριστων βιωμάτων, είτε χάρη σε υιοθέτηση ή επινόηση αναλογικών τρόπων περιγραφής, όπου ή αναλογία γίνεται με συμμερίσιμες εμπειρίες (λ.χ. με το να αναφέρω τις λέξεις που περνούν από το νοῦ μου).⁶ Αυτό που παραπλανᾷ τόν Wittgenstein στο σημείο αυτό είναι, νομίζω, από το ένα μέρος ή πεποίθηση πως για μια ανακοίνωση ή περιγραφή είναι πάντα απαραίτητο να υπάρχουν κριτήρια, άποψη

πού με τή σειρά της βασίζεται, ἴσως, στή σύγχυση πού ἀναφέραμε παραπάνω ἀνάμεσα στά κριτήρια γιά τή χρησιμοποίησή της καί σέ ἐκεῖνα γιά τήν ὀρθότητα, καί, ἀπό τὸ ἄλλο, στὸ φόβο τῆς νομιμοποίησης ὀρισμένων μεταφυσικῶν ἀμφιβολιῶν καί ἀποριῶν. "Ὅσο γι' αὐτές, εἶναι, ἂν θέλετε, δίχως σημασία: ἀλλὰ μόνο με δικό τους τρόπο καί ὄχι με ἄλλον. Εἶναι ἄστοχες καί μὴ πραγματικὲς καί δὲν μπορεῖτε νὰ κάνετε τίποτα με αὐτές (παρὰ μόνο ἂν τοὺς ἀφαιρέσετε τὴ μορφή καί τίς χρησιμοποιήσετε γιά νὰ δείξετε μιὰ εἰδικὴ ἀντίθεση)· καί αὐτὴ εἶναι ἀρκετὴ καταδίκη.

Σωστὲς ἢ ὄχι, οἱ ἐπιμέρους θεωρίες τοῦ Wittgenstein ἔχουν μέγιστο ἐνδιαφέρον καί βαρύτητα. Τὸ βιβλίο ὅμως αὐτὸ ἔχει ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία ὡς ὑπόδειγμα φιλοσοφικῆς μεθόδου. (Ἐδῶ δὲν ἀναφέρομαι στὶς ἰδιορρυθμίες τοῦ ὅφους καί τῆς μορφῆς.) Θὰ παγιώσει τὴ φιλοσοφικὴ ἐπανάσταση γιά τὴν ὁποία, περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, ὑπεύθυνος εἶναι ὁ συγγραφέας του.

Μετάφραση: "Αννα Ἀραβαντινοῦ

Σημειώσεις τοῦ συγγραφέα

1. Ὁ Wittgenstein χρησιμοποιεῖ τὴ φράση αὐτὴ ἀναφερόμενος σὲ κάθε συγκεκριμένο, πραγματικὸ ἢ ἐπινοημένο τρόπο χρήσης τῆς γλώσσας (λ.χ. σὲ ἓνα συγκεκριμένο τρόπο χρήσης μιᾶς ὀρισμένης πρότασης ἢ λέξης). Ἐπίσης, στὸ «σύνολο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ γλώσσα καί τίς δραστηριότητες με τίς ὁποῖες εἶναι συνυφασμένη»(7).

2. Πρβλ. Ryle, 'Ordinary Language', *The Philosophical Review*, Ἀπρίλιος 1953, σ. 178 - 180. Ὁ καθηγητὴς Ryle δίνει ἴσως μεγάλη βαρύτητα στὸ γεγονός (ἂν ὄντως ἀποτελεῖ γεγονός) ὅτι δὲν μιλάμε γιά 'χρήση' προτάσεων. Ἀσφαλῶς τίς χρησιμοποιοῦμε. Ὡστόσο εἶναι ὅπωςδήποτε ἀλήθεια πὼς ὑπάρχουν ὀρισμένα πράγματα πού θὰ μπορούσαμε νὰ ἐννοοῦμε με τὸ 'ἢ χρήση μιᾶς λέξης' καί πού δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ τὰ ἐννοήσουμε με τὸ 'ἢ χρήση μιᾶς πρότασης' (sentence), καί ἀντίστροφα.

3. Ἀκόμα καί αὐτὸ ὅπως διατυπώνεται δὲν εἶναι ὀλωσδιόλου ἀληθινό. "Ἐνα μόνο εἶδος ἀμφιβολίας δὲν ἀνήκει στὸ γλωσσικὸ παιχνίδι, αὐτὸ πού θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ με τὸ 'ἐρμηνεύω σωστὰ τὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς κατάστασης;'. Ὡστόσο ἄλλο ἓνα εἶδος, πού θὰ μπορούσε νὰ ἐκφραστεῖ με τὸ 'τοῦ ταιριάζει πράγματι τὸ ὄνομα «πόνος»;', εἶναι δυνατό νὰ ἀνήκει στὸ παιχνίδι.

4. Τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ὑπάρχουν χαρακτηριστικὲς φυσικὲς ἐκφράσεις πόνου, δὲν ὑπάρχουν (ἢ δὲν εἶναι φανερὲς) χαρακτηριστικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς ἐκφράσεις τῶν διάφορων εἰδῶν πόνου (δὲν ἐννοῶ διαφο-

ρετικούς βαθμούς ή σημεία), αποτελεί την εξήγηση του γεγονότος πώς οι περιγραφές των διαφορών ειδών είναι σχεδόν αναλογικές, ενώ η λέξη 'πόνος' δεν είναι αναλογική. Βλέπε πιο κάτω [στο κείμενο].

5. "Αν ήθελε κανείς πολύ να καθησυχάσει εδώ τα πράγματα, θα μπορούσε να πει πώς αυτές είναι μόνο 'περιγραφές' με την αναλογική σημασία. Νομίζω όμως πώς αυτό θα ήταν υπερβολικό.

6. Φυσικά (α) ή αντίθεση 'συμμερισμένος' και 'άσυμμεριστος', που χρησιμοποιώ εδώ, αποτελεί μια συντομογραφία εξίσου παρεξηγήσιμη με όποιαδήποτε άλλη· και (β) δεν έννοώ πώς παρουσιάζει μίαν αυστηρή διάκριση: οί γεύσεις, λ.χ., θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ενδιάμεση περίπτωση, αφού πρέπει κανείς να κάνει κάτι μάλλον ιδιαίτερο για να τις μοιραστεί σε μια δεδομένη περίπτωση.

Σημειώσεις του μεταφραστή

(α) 'Ο όρος αποδίδεται ως 'σημασία' από τον Π. Χριστοδουλίδη.

(β) 'βεβαίωση' στη μετάφραση Π. Χριστοδουλίδη.

(γ) 'Γκαμπί': αρχική κίνηση στο σκάκι με την οποία θυσιάζεται ένα πιόνι για την επίτευξη πλεονεκτικότερης θέσης.

(δ) Πλάτωνος *Θεαίτητος*, 201 κ.έ.

(ε) L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*. Με τον ίδιο τίτλο μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Θ. Κιτσόπουλο. Α' έκδοση στο τεύχος 7/8 του *ΔΕΥΚΑΛΙΩΝΑ* (Αθήνα 1971), Β' έκδοση από τις 'Εκδόσεις Παπαζήση (Αθήνα 1978).

(ζ) 'recherche': γαλλικά στο κείμενο.

(η) 'applied' στο κείμενο· παρόλο που ο Π. Χριστοδουλίδης αποδίδει σταθερά το ζεύγος των όρων 'to apply/application' ως 'εφαρμόζω/εφαρμογή', εδώ μεταχειρίζομαι, σε μερικές περιπτώσεις (όταν τα συμφραζόμενα το απαιτούν), το 'χρησιμοποιώ' αντί του 'εφαρμόζω'.

(θ) 'σωστή λέξη': γαλλικά στο κείμενο.

(ι) (618). 'Ο Π. Χριστοδουλίδης αποδίδει αλλιώς τη φράση αυτή.

(κ) 'Ο Π. Χριστοδουλίδης μεταφράζει: 'δψη'.